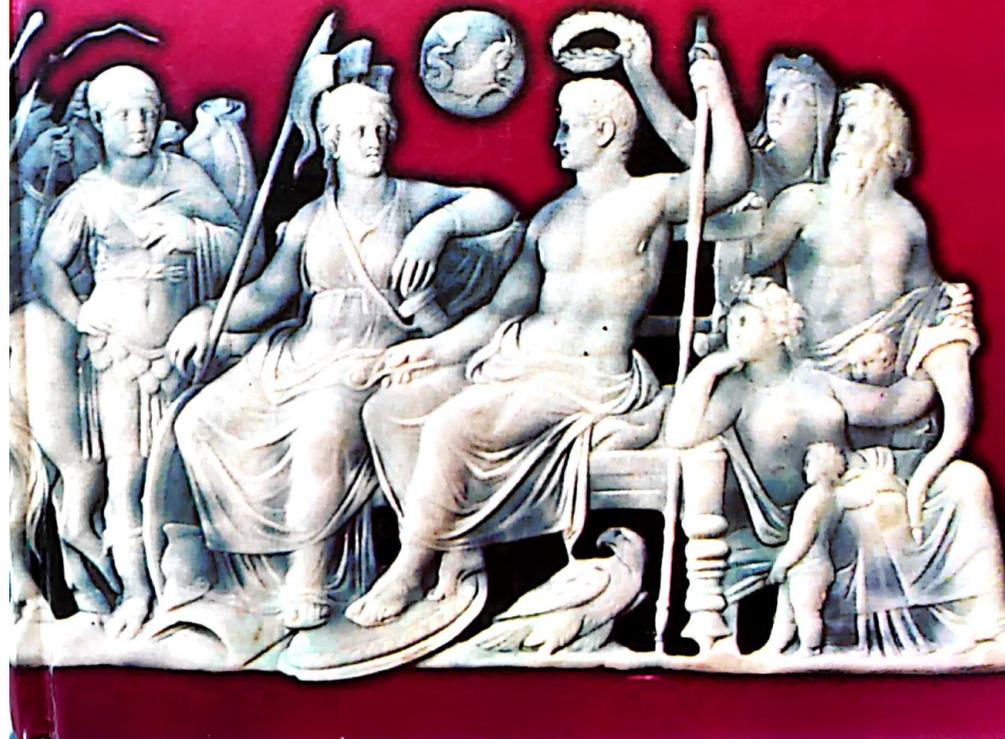

CHRISTOPHER S. MACKAY

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΗΜ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ

ήττα. Η Ηγεμονία, όπως είχε εγκαθιδρυθεί από τον Αύγουστο, ήταν, βασικά, ένα αμυντικό σύστημα που δυσκολευόταν και σε ελοχή ειρήνης να προσαρμοστεί τα μέσα στις ανάγκες του και δεν ήταν σχεδιασμένο για μακροχρόνιους πολέμους: ο μισός αιώνας μετά τον θάνατο του Σεβήρου Αλεξάνδρου θα εξέθετε το σύστημα σε στρατιωτικές και πολιτικές καταστάσεις, για τις οποίες δεν ήταν αυτό σχεδιασμένο.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΟΙ ΥΣΤΕΡΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ,
235 μ.Χ. - 476 μ.Χ.

ς διοικητικός θεσμός, η Ηγεμονία που εγκαθιδρύθηκε από τον Αύγουστο ταίριαζε απόλυτα στις περιστάσεις. Ένας, κατά βάση, αδρανής αυτοκράτορας στη Ρώμη λειτουργούσε ως το κέντρο της αφοσίωσης των, εξίσου αδρανών, στρατευμάτων των συνόρων. Ο αυτοκράτορας συγκέντρωνε τους φόρους για την πληρωμή του στρατού και επέλεγε τους διοικητές του. Η πίστη στη δυναστεία εξασφάλισε την ομαλή διαδοχή και ξέσπασαν μόνον δύο εμφύλιοι πόλεμοι, στο τέλος της δυναστείας. Αυτή η κατάσταση ευδαιμονίας άλλαξε απότομα μετά τον θάνατο του Σεβήρου Αλεξάνδρου, το 235 μ.Χ. Κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του αιώνα που ακολούθησε σημειώθηκε μία σειρά επιθέσεων στα σύνορα της Αυτοκρατορίας, τόσο κατά μήκος του Ρήνου και του Δούναβη, όσο και στην Ανατολή. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου της συνεχούς στρατιωτικής δράσης, κατέρρευσε η δομή της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης, καθώς οι στρατιώτες έχασαν την αίσθηση της αφοσίωσης που πηγάζει από την ύπαρξη μιας δυναστείας, ενώ αρκετοί βραχύβιοι αυτοκράτορες ηττήθηκαν από σφετεριστές ή δολοφονήθηκαν από τον στρατό τους. Το παραδοσιακό διοικητικό μοντέλο ανάδειξης αξιωματικών από την τάξη των πλούσιων γαιοκτημόνων αντικαταστάθηκε από ένα άλλο, που βασιζόταν στην προαγωγή μέσα στις τάξεις του στρατού, ενώ τη θέση του αυτοκράτορα κατέληξαν να καταλαμβάνουν στρατηγοί που κατάγονταν από αγροτικές οικογένειες και όχι συγκλητικοί. Συγχρόνως, έπαψε να λειτουργεί το παραδοσιακό σύστημα συγκέντρωσης των φόρων και το νόμισμα υποτιμήθηκε. Αρκετοί αυτοκράτορες, εξάλλου, κατέβαλαν συντονισμένες, αν και αποτυχημένες, προσπάθειες καταστολής του Χριστιανισμού, τον οποίο κατηγορούσαν για την κρίση που χαρακτήριζε το κράτος.

Το 284 μ.Χ. ο αγρότης αυτοκράτορας Διοκλητιανός ανέλαβε να ανασυγκροτήσει το κράτος, θεσμοθετώντας μία σειρά μεταρρυθμίσεων που είχαν στόχο την επανάληψη της επιτυχίας που σημείωνε στο παρελθόν η Ηγεμονία. Μεταξύ των σχεδίων του ήταν μία καινοτόμος μορφή διαδοχής. Ωστόσο, αυτή αποδείχθηκε αποτυχημένη και, μετά από την παραίτηση του από τον θρόνο, ξέσπασε εμφύλιος. Ο τελικός νικητής ήταν ο Κωνσταντίνος, ο οποίος άλλαξε σημαντικά τη βάση της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης, υιοθε-

τώντας τον Χριστιανισμό. Ο Χριστιανισμός σύντομα έγινε η κρατική θρησκεία και προκάλεσε την εμπλοκή των αυτοκρατόρων που ακολούθησαν σε μία σειρά συζητήσεων σχετικά με τα δόγματα. Επιπλέον, κατά την ηγεμονία του Κωνσταντίνου, ολοκληρώθηκαν αρκετές διοικητικές μεταρρυθμίσεις που είχαν ξεκινήσει από τον Διοκλητιανό και οι οποίες οδήγησαν στη βασική αλλαγή του χαρακτήρα της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Σε αντίθεση με την, κατά βάση, παθητική Ηγεμονία, η οποία, όσο καταβάλλονταν οι πόροι, δεν ασχολούνταν καθόλου με την καθημερινή ζωή του πληθυσμού, η κυβέρνηση των Ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων αναμειγνύονταν με πολύ φρονιμότερο τρόπο στη ζωή των ανθρώπων, τόσο για τη ρύθμιση των θρησκευτικών δραστηριοτήτων, όσο και για να καταστεί βέβαιο ότι η οικονομική δραστηριότητα των ανθρώπων θα ήταν χρήσιμη στο κράτος και θα κάλυπτε τις ανάγκες του ταμείου για την πληρωμή του στρατού. Τέλος, ο Κωνσταντίνος θα ετοιμάζε τον δρόμο προς τη μόνιμη διαίρεση της Αυτοκρατορίας σε δύο τμήματα, με την ίδρυση μιας νέας πρωτεύουσας στην Ανατολή, της Κωνσταντινούπολης.

Οι Χριστιανικές δυναστείες του 4^{ου} αι. προσπάθησαν, όχι πάντα με επιτυχία, να διατηρήσουν το σύστημα που καθιέρωσε ο Κωνσταντίνος, όμως το 395 μ.Χ. η Αυτοκρατορία διαιρέθηκε για τελευταία φορά και, στο εξής, δεν θα αποκαθίστατο ποτέ η ενότητά της. Στην Ανατολή, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία επιβίωσε με την πρωτεύουσά της στην Κωνσταντινούπολη και, με τον καιρό, μεταμορφώθηκε τελείως στην ελληνόφωνη Ορθόδοξη Βυζαντινή Αυτοκρατορία του Μεσαίωνα. Στο μεταξύ, η αυτοκρατορική εξουσία στη Δύση γρήγορα κατέρρευσε, αφού η ισχύς των ανίκανων αυτοκρατόρων περιοριζόταν όλο και περισσότερο στην Ιταλία, καθώς Γερμανοί εισβολείς ίδρυσαν βασιλεία στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Ο ρωμαϊκός στρατός ουσιαστικά αντικαταστάθηκε από γερμανικά στρατεύματα και όσοι ήταν σε θέση να ελέγχουν αυτά τα στρατεύματα διέθεταν πραγματική εξουσία, την οποία έκριναν πίσω από το διακοσμητικό πρόσωπο των αυτοκρατόρων, έως ότου εκτοπίστηκε και ο τελευταίος από αυτούς, το 476 μ.Χ.

Από μια άποψη, οι μαρτυρίες για τους Ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι περισσότερες από ό, τι για την Ηγεμονία. Σώζονται πολλά χριστιανικά έργα από την Ύστερη Αρχαιότητα, τα οποία παρέχουν πολλές πληροφορίες για τα εγκόσμια, ειδικά από τον 4^ο αι. μ.Χ. και μετά. Τα έργα αυτού του είδους, όπως είναι φυσικό, έχουν μία θρησκευτική θεώρηση του κόσμου και η ερμηνεία τους από την Αυτοκρατορική κυβέρνηση συχνά χρωματίζεται από δογματικές προκαταλήψεις. Η περίοδος αυτή διαθέτει ακόμη λιγότερη παραδοσιακή ιστοριογραφία. Η κύρια πηγή για τον κρίσιμο 3^ο αι.

μ.Χ. υπήρξε μία σειρά αυτοκρατορικών βιογραφιών, που είναι γνωστές ως *Historia Augusta*. Στο έργο δηλώνεται ότι πρόκειται για μία συνεργασία έξι συγγραφέων που γράφουν την εποχή του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου, όμως, από το τέλος του 19^{ου} αι. και μετά, έχει καταστεί σαφές ότι πρόκειται για κάποια παρατλανητική προσπάθεια που γράφτηκε (όπως φαίνεται) στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Έχει αποδειχθεί γενικώς, ότι, ενώ το έργο περιέχει όντως κάποιες ακριβείς πληροφορίες, έχει προστεθεί σε αυτό πολύ φανταστικό υλικό, παρ' ότι δεν υπάρχει συμφωνία για τα κίνητρα του άγνωστου συγγραφέα ή για το πώς μπορεί να διακρίνει κανείς το πραγματικό από το φανταστικό. Εφόσον η αξιοπιστία αυτού του έργου έχει αμφισβητηθεί, διαθέτουμε λίγες λεπτομερείς πληροφορίες για την κρίση του 3^{ου} αι. μ.Χ. Χάρη στο ενδιαφέρον των νεότερων συγγραφέων για τις διώξεις των Χριστιανών την εποχή του Διοκλητιανού και τον θρίαμβο του Χριστιανισμού επί Κωνσταντίνου, αυτή η σημαντική περίοδος διαθέτει πολύ περισσότερες μαρτυρίες, αν και οι προκαταλήψεις των Χριστιανικών πηγών δημιουργούν προβλήματα. Το σωζόμενο μέρος του έργου του τελευταίου ειδωλολάτρη ιστορικού, του Αμμιανού Μαρκελλίνου (Ammianus Marcellinus), δίνει μια πολύ πιο λεπτομερή εικόνα των ετών 354-378 μ.Χ. Η συνήθεια της ανάρτησης επιγραφών παρήκμασε (αν και δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ) μετά την εποχή των Σεβήρων, ώστε να διαθέτουμε λιγότερες πληροφορίες για τους Ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους από επιγραφές. Ως ένα βαθμό, αυτή η απώλεια αποκαθίσταται από τον μεγάλο αριθμό των αυτοκρατορικών διαταγμάτων από την εποχή του Διοκλητιανού και μετά, τα οποία σώζονται σε δύο χωριστούς νομικούς κώδικες (τον Θεοδοσιανό Κώδικα, που εκδόθηκε το 438 μ.Χ., και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα, που εκδόθηκε του 529 μ.Χ.). Παρ' ότι δεν περιλαμβάνουν, σε καμία περίπτωση, όλους τους νόμους που εισήχθησαν, αυτές οι συλλογές παρέχουν πολλές πληροφορίες για τις διοικητικές πολιτικές και πρακτικές της Ύστερης Αυτοκρατορικής κυβέρνησης.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΥΝΑΣΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ 235 μ.Χ. - 284 μ.Χ.

Η τελευταία δυναστεία που απήλαυσε σταθερότητα μεγάλης διάρκειας τελείωσε με τη δολοφονία του Κομμόδου, το 192 μ.Χ.: η νέα δυναστεία που ιδρύθηκε από τον Σεπτίμιο Σεβήρο αποδείχθηκε ότι χαρακτηριζόταν από λιγότερο ηχηρές επιτυχίες και το τέλος της, με τη δολοφονία του Σεβήρου Αλεξάνδρου, το 235 μ.Χ., εγκαινίασε μία περίοδο δυναστικής αστάθειας, η οποία διήρκεσε μισό αιώνα. Η αστάθεια αυτή επιδεινώθηκε από το γεγονός ότι, στη διάρκεια της εποχής αυτής, η Αυτοκρατορία υπέστη στα βόρεια και ανατολικά της σύνορα πολλές επιθέσεις, των οποίων η σοβαρότητα δεν είχε προηγουμένο. Δεν είναι σαφές γιατί χάθηκε η αφοσίωση των στρατευμάτων (δεν υπάρχουν μαρτυρίες για να εκτιμήσουμε τα αισθήματά τους). Αν και η εξαφάνιση της στρατιωτικής πίστης ίσως να ήταν απλά ένα τυχαίο αποτέλεσμα της διαδοχής στο αξίωμα αδύναμων αυτοκρατόρων, μπορεί όντως να υπήρξαν κάποιοι άλλοι λόγοι για την αλλαγή της συμπεριφοράς των στρατιωτών. Σε κάθε περίπτωση, η καταστροφική περίοδος των πενήντα ετών άλλαξε δραστικά την Αυτοκρατορική κυβέρνηση, δίνοντας ένα τέλος στην Ηγεμονία και οδηγώντας σε μία νέα μορφή μονοκρατορίας.

Κάποιοι μελετητές απορρίπτουν τον παραδοσιακό προσδιορισμό αυτής της περιόδου ως «περιόδου κρίσεως». Από τη μια μεριά, ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο γεγονός ότι μεγάλο μέρος των διοικητικών δομών και της ορολογίας της ύστερης εποχής ανάγονται στην εποχή της Ηγεμονίας και, για τον λόγο αυτό, διατυπώνεται ο ισχυρισμός, ότι δεν σημειώθηκε κάποια ιδιαίτερη κρίση στην ουσιαστική φύση της απολυταρχίας του αυτοκράτορα. Έχει, εξάλλου, επισημανθεί, ότι ο όρος «κρίση» χρησιμοποιείται για πολλά διαφορετικά φαινόμενα, από τις στρατιωτικές καταστροφές και τη συχνή ανατροπή βραχυβίων δυναστειών μέχρι την κατάλυση της επαρχιακής διοίκησης και την υποτίμηση του νομίσματος. Ωστόσο, όλες αυτές οι διαφορετικές «κρίσεις» είναι απλά εκδηλώσεις του συνολικού προβλήματος. Η επιφανειακή συνέχεια της απολυταρχικής φύσης της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης δεν θα πρέπει να συσκοτίζει το γεγονός ότι οι θεσμοί της Ηγεμονίας

αποδείχθηκαν ανεπαρκείς για τον χειρισμό των πολλών προβλημάτων που αντιμετώπισαν οι αυτοκράτορες του 3^{ου} αι. μ.Χ. και ότι η μορφή της διακυβέρνησης, που προέκυψε τελικά από τις μεταρρυθμίσεις στα τέλη του Αΐγουστος περισσότερο από τρεις αιώνες νωρίτερα.

Ο Γάιος Ιούλιος Μαξιμίνοσ Βήρος (C. Iulius Maximinus Verus), ο άνθρωπος που έγινε αυτοκράτορας μετά τη δολοφονία του τελευταίου Σεβήρου αυτοκράτορα, το 235 μ.Χ., καταγόταν, προφανώς, από αγροτική οικογένεια της Θράκης (από εκεί προέρχεται το παρατσούκλι του «ο Θραξ»). Είναι έτσι, ο πρώτος από τους λεγόμενους στρατιωτικούς αυτοκράτορες του 3^{ου} αι. Όλοι οι αυτοκράτορες, μέχρι το 217 μ.Χ., είχαν συγκλητικό παρελθόν. Οι αυτοκράτορες των μέσων και του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ. προέρχονταν από τις πλουσιότερες συγκλητικές οικογένειες και η οικογένεια του Σεπτίμιου Σεβήρου υπήρξε συγκλητική στην προηγούμενη γενιά. Ο μόνος μη συγκλητικός αυτοκράτορας του παρελθόντος ήταν ο διοικητής των πραιτοριανών, Μακρίνος, όμως ήταν, τουλάχιστον, άνθρωπος κάποιας παιδείας και με εμπειρία στην αστική διοίκηση. Κανένας δεν αναδείχθηκε αυτοκράτορας από τις τάξεις του στρατού. Δυστυχώς, δεν μας είναι γνωστές οι ακριβείς λεπτομέρειες της σταδιοδρομίας του Μαξιμίνοσ. Λέγεται ότι ήταν βοσκός που στρατολογήθηκε στο ιππικό και, λόγω του αναστήματός του, προήχθη στον βαθμό του διοικητή στρατεύματος και του διοικητή επαρχιών, προφανώς στο επίπεδο του ιππέα.

Οι πηγές είναι ομοιόμορφα αρνητικές για τον Μαξιμίνο, αν και δεν περιέχουν πολλές λεπτομέρειες για τα γεγονότα της σύντομης ηγεμονίας του. Σύμφωνα με αυτές, ήταν εχθρικός προς τη Σύγκλητο, ενώ, σύμφωνα με μία παλιά εικασία της εποχής μας, ο Μαξιμίνοσ εκποτίστηκε, τελικά, από δυσαρεστημένους συγκλητικούς, των οποίων οι αξιώσεις είχαν παραβλεφθεί, λόγω της στήριξης που είχαν προσφέρει στον Σεβήρο Αλεξάνδρο. Στην πραγματικότητα, από την εξέταση της γνωστής σταδιοδρομίας των συγκλητικών διοικητών, αποδεικνύεται ότι όσοι είχαν διακριθεί κατά την ηγεμονία του Μαξιμίνοσ είχαν αναλάβει αξιώματα και επί του προκατόχου του. Προφανώς, ο Μαξιμίνοσ έγινε, σύμφωνα με τη δεοντολογία, αποδεκτός από την ιθύνουσα τάξη ως νόμιμος αυτοκράτορας. Αυτό υποδηλώνει, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, ότι η υποτιθέμενη εχθρότητα του προς τη Σύγκλητο ίσως να επινοήθηκε μετά την ανατροπή του. Παρ' όλα αυτά, έγιναν προφανώς δύο τουλάχιστον προσπάθειες εκποτισμού του και ίσως να αληθεύει ότι άσκησε διώξεις εναντίον όσων έβλεπε ότι του αντιτίθεντο. Σε κάθε περίπτωση, προφανώς δεν εμφανίστηκε ποτέ στη Ρώμη ως αυτοκρά-

γερση στην Αφρική.

Το 241 ή το 242 μ.Χ. ο Αρδασίρ πέθανε και τον διαδέχθηκε ο Σαπούρ (Shapur), ο οποίος θα δημιουργούσε πολλά προβλήματα στους Ρωμαίους στα χρόνια που ακολούθησαν. Η εκστρατεία του Γορδιανού εναντίον του στα χρόνια που ακολούθησαν. Η εκστρατεία του Γορδιανού εναντίον του Σαπούρ διήρκεσε τρία χρόνια και, λόγω της ανεπάρκειας των πηγών, δεν είναι καθόλου σαφής η εξέλιξη των γεγονότων. Ο Γορδιανός, προφανώς, εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη βόρεια Μεσοποταμία, όμως δεν γνωρίζουμε αν αυτή η νίκη σημειώθηκε το 242 ή το 243 μ.Χ. Το 243 μ.Χ. πέθανε ο πεθερός του αυτοκράτορα, ο διοικητής των πραιτοριανών. Την εποχή εκείνη υπήρχαν δύο διοικητές (διοριζόνταν συχνά δύο, για να μειωθεί η απειλή που συνιστούσε αυτή η σημαντική θέση για τον αυτοκράτορα) και ο εν ζωή διοικητής, Γάιος Ιούλιος μαντική θέση για τον αυτοκράτορα) και ο εν ζωή διοικητής, Γάιος Ιούλιος Πρίσκος (C. Julius Priscus) απέκτησε νέο συνάδελφο τον αδελφό του, Μάρκο Ιούλιο Φίλιππο (M. Julius Philippus). Αυτή δεν ήταν και πολύ ευοίωνη επιλογή, αν πράγματι στόχος του διπλού αξιώματος ήταν η επίβλεψη του ενός διοικητή από τον άλλον! Σε κάθε περίπτωση, νέος αυτοκράτορας αναδείχθηκε ο Φίλιππος. Ενώ οι πηγές για τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. είναι συνήθως ανεπαρκείς, υπάρχουν αρκετές αλληλοσυγκρουόμενες εκδοχές για τον θάνατο του Γορδιανού και η πιο πιθανή αναπαράσταση είναι η εξής: οι Ρωμαίοι βάδισαν νότια στον Ευφράτη, όμως, μετά από μία ήττα κοντά στην Κτησιφώνδα, αναγκάστηκαν σε υποχώρηση, στο τέλος της οποίας ο Γορδιανός δολοφονήθηκε από τα στρατεύματα στη βόρεια Μεσοποταμία. Φαίνεται ότι η δυσφορία για τη διεξαγωγή της εκστρατείας υπό τη διεύθυνσή του είχε ενισχυθεί από τον Φίλιππο, ο οποίος σκόπιμα διαχειρίστηκε λανθασμένα το σύστημα ανεφοδιασμού του στρατού, για να προκαλέσει την πτώση του αυτοκράτορα. Ανακηρύχθηκε τότε αυτοκράτορας ο σφετεριστής Φίλιππος, με έναν τρόπο που θυμίζει εκείνον του Μακρίνου, το 217 μ.Χ. Μόλις εκτοπίστηκε ο Γορδιανός, ο Φίλιππος είχε την ευπρέπεια να τον θεοποιήσει.

Ο Φίλιππος και ο αδελφός του κατάγονταν από ένα χωριό στην άκρη της ερήμου, στη νοτιοανατολική Συρία. Ενώ η περιοχή αυτή κατοικούνταν από Αραβόφωνους και οι ύστερες πηγές αποκαλούν τον Φίλιππο Άραβα, φαίνεται ότι τον 2ο αι. μ.Χ. σταματούν οι σημαντικές επιγραφές και χρησιμοποιείται μόνον η Ελληνική. Σαφώς, η οικογένεια του Φιλίππου ήταν ελληνόφωνη και, με δεδομένες τις βαριές νομικές ευθύνες της θέσης του διοικητή του πραιτορίου, αυτός και ο αδελφός του πρέπει να είχαν γνώση της Λατινικής. Πιθανόν, προέρχονταν από πλούσιο περιβάλλον, όμως τίποτα δεν είναι γνωστό με βεβαιότητα (οι ύστερες πηγές ισχυρίζονται ότι ο πατέρας τους ήταν ένας αρχιληστής, όμως πρόκειται, πιθανώς, για κακόβουλα κουτσομπολιά που οφείλονταν στον τόπο καταγωγής τους).

Ο Φίλιππος αγόρασε την ειρήνη από τον νικητή Σαπούρ σε μία σχετικά χαμηλή τιμή και, προφανώς, συμφώνησε να του παρέχει μία ετήσια επιχορήγηση, αν και, μόλις έφτασε στη Ρώμη, ακύρωσε τη συμφωνία. Ο νέος αυτοκράτορας θεώρησε καλύτερο να διατηρήσει την αξιοσημείωτη του στην πρωτεύουσα, διορίζοντας συγγενείς του σε δραστηριοποιημένες διοικητικές θέσεις (ο πεθερός του πολέμησε στον Δούναβη και ο αδελφός του Πρίσκος ήταν υπεύθυνος στην Ανατολή). Στα τέλη του 248 ή στις αρχές του 249 μ.Χ. ξέσπασε εξέγερση κατά μήκος του Δούναβη, όπου, κάτω από άγνωστες συνθήκες, ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας ένας διοικητής. Ο πολίταρχος Δέκιος (Decius), μετατέθηκε από τη θέση του, παρά τη θέλησή του, για να καταπνίξει την εξέγερση, πράγμα που γρήγορα κατάφερε. Ο νικηφόρος Δέκιος ανακηρύχθηκε σύντομα αυτοκράτορας από τον στρατό, στα τέλη της άνοιξης. Ο Δέκιος, τελικά, βάδισε εναντίον της Ιταλίας και ο Φίλιππος ετοιμάστηκε να τον αντιμετωπίσει. Στα τέλη του καλοκαιριού ή στις αρχές του φθινοπώρου οι δύο στρατοί συναντήθηκαν στη Βερόνα, όπου ηττήθηκε και σκοτώθηκε ο Φίλιππος.

Ο Δέκιος ήταν ένας σημαντικός συγκλητικός, προχωρημένης ηλικίας, όταν στάλθηκε από τον Φίλιππο να καταπνίξει την εξέγερση στον Δούναβη. Είχε μία πολύ έντονη προσωπικότητα και φαίνεται πως προσπάθησε να επαναφέρει τη Ρώμη στις «παλιές καλές μέρες». Εισηγήθηκε μία σειρά νομισμάτων στη μνήμη των θεοποιημένων αυτοκρατόρων του παρελθόντος και η Σύγκλητος του απένειμε το όνομα «Τραϊανός», πιθανόν λόγω της σύνδεσής εκείνου του αυτοκράτορα με τη στρατιωτική νίκη. Ο Δέκιος, εξάλλου, εξέδωσε ψήφισμα με το οποίο επιβαλλόταν η εκτέλεση θυσιών στους παραδοσιακούς θεούς από όλους τους πολίτες της αυτοκρατορίας. Παρ' ότι το ψήφισμα δεν απευθυνόταν άμεσα ειδικά εναντίον των Χριστιανών, πρέπει να είχε προβλεφθεί η άρνηση εκείνων να συμμετοχούν και, πιθανόν, η έκδοση του διατάγματος αντικατοπτρίζει την αίσθηση ότι οι δυσκολίες του κράτους προκαλούνταν από τη δυσαρέσκεια των θεών για την ανάπτυξη της νέας θρησκείας που τους απέρριπτε. Αν ο Δέκιος ήλπιζε ότι, σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, οι θεοί θα αποκαθιστούσαν την παραδοσιακή ειρήνη και ευημερία της Αυτοκρατορίας, τελικά απογοητεύτηκε στις προσδοκίες του. Η πρόελαση του Δέκιου κατά της Ιταλίας το 249 μ.Χ. παρακίνησε τους Γότθους να περάσουν τον Δούναβη και να ερημώσουν τη Μοισία. Φαίνεται (αν κρίνουμε από τους τίτλους στις επιγραφές) ότι το 250 μ.Χ. ο Δέκιος κατάφερε κάποιες νίκες εναντίον αυτών των εισβολέων. Αν αυτό αληθεύει, η επιτυχία του δεν ήταν μεγάλης διάρκειας. Το 251 μ.Χ. οι Γότθοι πολιορκούσαν μία πόλη στη βόρεια Θράκη και, όταν ο Δέκιος εμφανίστηκε με τον

στρατό του, οι Γότθοι του επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά και τον νίκησαν. Ο διοικητής της Μακεδονίας στασίασε και οι Γότθοι ερήμωσαν τη Θράκη. Καθώς αποσύρονταν με τα λάφυρα, ο Δέκιος προσπάθησε να τους εμποδίσει να περάσουν τον Δούναβη, όμως εκείνοι τον παραπλάνησαν και του επιτέθηκαν σε μία βαλτώδη περιοχή που λέγεται Άβριττος, όπου ο ρωμαϊκός στρατός εξολοθρεύτηκε και ο αυτοκράτορας σκοτώθηκε.

Με τον θάνατο του Δέκιου ξέσπασε ένα απόλυτο δυναστικό χάος που διήρκεσε δύο δεκαετίες. Ο κατάλογος των «νόμιμων» αυτοκρατόρων προσδίδει στην κατάσταση την ψευδή εντύπωση ότι υπήρχε κάποια τάξη. Ουσιαστικά, όλοι οι αυτοκράτορες αυτής της περιόδου σφετερίστηκαν την εξουσία χρησιμοποιώντας τον στρατό, ενώ η νομιμότητά τους καθορίζεται απλά από το γεγονός ότι είχαν εξασφαλίσει την άνευ σημασίας αναγνώριση της Συγκλήτου στη Ρώμη. Έτσι, οι αυτοκρατορικοί υποψήφιοι άρχιζαν ως σφετεριστές, ενώ οι «αυτοκράτορες» διαφοροποιούνταν από τους «σφετεριστές», με μόνο κριτήριο την κατοχή της πόλης της Ρώμης. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου σημειώθηκαν πολλές παροδικές στρατιωτικές στάσεις (κάποιες είναι γνωστές μόνον μέσω των νομισμάτων που εκδόθηκαν), οι οποίες καταπνίγηκαν γρήγορα και δεν είναι άξιες λόγου εδώ. Αν και στις αναδρομικές αφηγήσεις μπορεί κανείς να ξεδιαλύνει ποιοι ανταγωνιστές ήταν «αυτοκράτορες» (όσο προσωρινοί και αν ήταν) και ποιοι «σφετεριστές», την εποχή εκείνη μια τέτοια διάκριση δεν είχε καμία σημασία: όποιος αναγνωριζόταν σε έναν συγκεκριμένο τόπο ήταν ο «αυτοκράτορας», ανεξάρτητα από το πώς έκρινε την κατάσταση η Ρώμη. Έτσι, η γρήγορη αδοχή κατέστησε αδύνατη την πίστη που θα προερχόταν από την ύπαρξη μιας δυναστείας, ακόμη και αν τα στρατεύματα είχαν την προδιάθεση να είναι πιστά.

Όσοι από τον στρατό επέζησαν από την καταστροφή στην Άβριττο, ανακήρυξαν αυτοκράτορα τον Τρεβωνιανό Γάλλο (Trebonianus Gallus), έναν συγκλητικό για τον οποίο είναι γνωστά ελάχιστα πράγματα. Η ηγεμονία του Γάλλου ήταν μία ακόμη καταστροφή. Αναγκάστηκε να επιτρέψει στους Γότθους να διασχίσουν τον Δούναβη, με τους τελευταίους να προβαίνουν ανεμπόδιστα σε λεηλασίες. Σύντομα ξέσπασαν σημαντικές ταραχές. Πιθανόν το 252 μ.Χ., αρκετές φυλές ξεχύθηκαν για ακόμη μία φορά πέρα από τον κάτω ρου του Δούναβη και ερήμωσαν τη Μοισία και τη Θράκη. Τον επόμενο χρόνο κάποιοι από αυτούς έπλευσαν στη Μαύρη Θάλασσα και πέρασαν στη Μ. Ασία.

Το 253 μ.Χ. ο διοικητής της Μοισίας, Μάρκος Αιμίλιος Αιμιλιανός (M. Aemilius Aemilianus), κέρδισε σημαντική νίκη εναντίον των εισβολέων στα

Βαλκάνια. Τα στρατεύματά του τον ανακήρυξαν, όπως ήταν φυσικό, αυτοκράτορα. Όταν ο στρατός του και ο στρατός του Γάλλου προσέγγισαν ο ένας τον άλλον στη βόρεια Ιταλία, ο στρατός του Γάλλου αυτομόλησε (ίσως να προσδοκούσαν μεγαλύτερες αμοιβές από τον σφετεριστή) και σκότωσαν τον Γάλλο. Τίποτα δεν είναι ουσιαστικά γνωστό για τον Αιμιλιανό, του οποίου η ηγεμονία κράτησε μόνον τέσσερις μήνες. Ο Γάλλος είχε στείλει έναν συγκλητικό, που λεγόταν Βαλεριανός, στη Γερμανία για να βοηθήσει στην προσπάθεια εναντίον της εισβολής του Αιμιλιανού και, όταν ο Βαλεριανός έμαθε για τον θάνατο του Γάλλου, ανακηρύχθηκε *suo iure* αυτοκράτορας και συνέχισε την εκστρατεία. Γύρω στον Σεπτέμβριο, οι στρατοί πλησίασαν ο ένας τον άλλον και, αυτή τη φορά, δολοφονήθηκε ο Αιμιλιανός από τον στρατό του. Ο Βαλεριανός ανήκε σε μία διακεκριμένη συγκλητική οικογένεια και, μετά την ανακήρυξη του ως αυτοκράτορα, διάρισε αμέσως συγκυβερνήτη τον γιο του, Γαλλιπνό, με τον τίτλο του Αυγούστου. Ο Βαλεριανός θα είχε ατιμωτικό θάνατο, ενώ ο Γαλλιπνός κιβέρνησε σε ένα κολοβωμένο κράτος, αφού μεγάλο μέρος των ρωμαϊκών εδαφών βρισκόταν υπό τον έλεγχο άλλων. Ο Βαλεριανός επέστρεψε, εξάλλου, στην πολιτική της ενεργού δίωξης των Χριστιανών.

Στο μεταξύ, στην Ανατολή σημειώθηκαν και άλλες καταστροφές. Το 251 μ.Χ. ο Σαπούρ εκτόπισε τον βασιλιά της Αρμενίας και το 252 ή το 253 μ.Χ. (η χρονολογία αμφισβητείται) εξαπέλυσε μία δεύτερη μεγάλη επιδρομή σε ρωμαϊκό έδαφος, συντρίβοντας τον ρωμαϊκό στρατό στην ανατολική Συρία. Μετά από αυτή τη νίκη του, ο Σαπούρ χώρισε τον στρατό του σε δύο τμήματα: οι δυνάμεις των Περσών φαίνεται πως είχαν χάσει τη συνοχή τους στη διάρκεια των λεηλασιών, καθώς το ένα τμήμα στράφηκε εναντίον της Αντιόχειας, ενώ το άλλο λυμαινόταν τη νότια Συρία. Στην Έδεσσα, ένας ντόπιος με μακρόσυρτο ρωμαϊκό όνομα συγκέντρωσε στρατό εναντίον των Περσών, οι οποίοι προφανώς επέστρεψαν ικανοποιημένοι με τα λάφυρα στην πατρίδα τους. Δεν είναι γνωστές οι ακριβείς προθέσεις αυτού του ανθρώπου. Αν και στα νομίσματα που έκοψε με ελληνικές επιγραφές εμφανίζεται με αυτοκρατορικούς τίτλους, στις λατινικές δεν συμβαίνει το ίδιο. Φαίνεται πως ήταν ένας ντόπιος ευγενής, ο οποίος, αναδιοργανώνοντας την αντίσταση κατά των Περσών, υιοθέτησε τη μόνη εξωτερική εμφάνιση που ήξερε, δηλαδή των Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Σύντομα, θα υπήρχε ένα ακόμη πιο υπερβολικό παράδειγμα ενός Ανατολίτη, ο οποίος θα προσπαθούσε να καλύψει το κενό της εξουσίας, ύστερα από την κατάντη της εξουσίας του αυτοκράτορα.

Όταν έγινε αυτοκράτορας ο Βαλεριανός αφιέρωσε τον περισσότερο

χρόνο του στην Ανατολή, αν και για τις ενέργειές του δεν υπάρχουν επαρκείς μαρτυρίες. Το 259 μ.Χ. υπήρχαν σημαντικοί κίνδυνοι στην Ανατολή. Οι Γότθοι είχαν εισβάλει και πάλι στη Μ. Ασία, πλέοντας από τη Μαύρη Θάλασσα, ενώ ο Σαπούρ είχε αναλάβει μία τρίτη εκστρατεία σε ρωμαϊκό έδαφος. Ύστερα από μία αρχική προσπάθεια αντιμετώπισης των Γότθων, ο Βαλεριανός προχώρησε για να αντιμετωπίσει τον Σαπούρ. Οι πηγές δίνουν αλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες για το τι συνέβη, όμως φαίνεται ότι ο Βαλεριανός απέφυγε να δώσει μάχη, επειδή θεωρούσε ότι η κατάσταση του στρατού του δεν ήταν αξιόμαχη. Δόθηκε, τελικά, μάχη και το αποτέλεσμα ήταν (ίσως, κατόπιν προδοσίας) να συλληφθεί ο Βαλεριανός από τον Πέρση βασιλιά. Αν και οι εχθρικές χριστιανικές πηγές ισχυρίζονται ότι βασανίστηκε μέχρι θανάτου, φαίνεται πως πέθανε αιχμάλωτος από φυσικό θάνατο.⁶⁸ Αυτή η χωρίς προηγούμενο ατίμωση πιθανόν σημειώθηκε το καλοκαίρι του 260 μ.Χ. Ο Σαπούρ, προφανώς, αδιαφόρησε αυτή την εποχή για τη Συρία και κινήθηκε προς το εσωτερικό της Μ. Ασίας.

Τη διοίκηση των τοπικών δυνάμεων ανέλαβαν χωριστά δύο Ρωμαίοι αξιωματικοί, οι οποίοι ανάγκασαν τους Πέρσες, που προέβριαναν σε λεηλασίες, σε υποχώρηση. Στη συνέχεια, συμφώνησαν ο Μακριανός (Macrianus) και ο Κιήτος (Quietus), τα παιδιά του ενός από αυτούς, να ανακηρυχθούν αυτοκράτορες. Στο μεταξύ, μόλις ο Σαπούρ πέρασε στη Μεσοποταμία, δέχθηκε την επίθεση του Σεπτίμιου Οδέναθου (Septimius Odenathus) της Παλμύρας, μιας πλούσιας πόλης καραβανιών, συμμάχου της Ρώμης, που βρισκόταν στην έρημο μεταξύ Συρίας και Μεσοποταμίας. Ο Οδέναθος καταγόταν από μία τοπική σημαντική σιμιτική οικογένεια, που είχε αποκτήσει τη ρωμαϊκή πολιτεία επί Σεπτίμιου Σεβήρου. Ο Οδέναθος (αυτή είναι η ελληνορωμαϊκή μορφή του σιμιτικού ονόματος "Udayntha") έφερε τον ασυνήθιστο τίτλο του «εξάρχου» της Παλμύρας (εφόσον αυτός ο τίτλος ήταν μοναδικός στην Αυτοκρατορία, δεν είναι σαφές ποια ήταν ακριβώς η σημασία του⁶⁹). Ο Οδέναθος καταδίωξε τον Σαπούρ ως την Κτησιφάνα και επέτυχε μεγάλη νίκη εναντίον του (ως συνήθως, οι λεπτομέρειες δεν είναι γνωστές). Πριν εξετάσουμε το αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων, είναι χρήσιμο να επιστρέψουμε στον Γαλλιανό στη Δύση.

Τα γεγονότα στη Δύση μετά την ήττα του Τρεβονιανού Γάλλου είναι σκο-

⁶⁸ Μετά τον θάνατο του Βαλεριανού, το πτώμα του διατηρήθηκε βαλαμωμένο, για να θυμίζει στους Ρωμαίους πρόβεις την παλιά επιτυχία των Περσών.

⁶⁹ «Εξάρχος» είναι ένας παλιός ελληνικός τίτλος για τους ελάσσονες ηγεμόνες της Εγγύς Ανατολής.

τεινά. Από το 253 ως το 256 μ.Χ. περίπου, ο Γαλλιανός παρέμεινε, όπως φαίνεται, στον Δούναβη, αντιμετωπίζοντας τις συνεχείς προσπάθειες των Γότθων να περάσουν στη Μοισία. Το 256 μ.Χ. αποκαταστάθηκε ως επαρκώς, ώστε το 257 μ.Χ. να μπορέσει ο Γαλλιανός να επιστρέψει στη Ρώμη. Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά το 257 μ.Χ. ο Γαλλιανός ασχολούνταν με την αντιμετώπιση των απειλών από τους Γερμανούς αργολού-Ρήνο, και στα τέλη του 259 μ.Χ., εγκαταστάθηκε στο Μιλάνο (Mediolanum) στη βόρεια Ιταλία, μία πόλη της οποίας η θέση ήταν τέτοια, ώστε οι δυνάμεις που στρατοπέδευαν εκεί μπορούσαν άμεσα να κινηθούν είτε προς τον Ρήνο είτε προς τον Δούναβη, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που αναδείχθηκε η νέα στρατηγική σημασία του Μιλάνου και η πόλη αργότερα θα γινόταν συστηματικά η έδρα των αυτοκρατόρων, για τη φύλαξη των βορείων συνόρων.

Η ήττα και η σύλληψη του Βαλεριανού, το καλοκαίρι του 260 μ.Χ., είχε άμεσες συνέπειες στη Δύση, αν και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακριβώς τα πραγματικά γεγονότα. Ο διοικητής της Παννονίας εξεγήθηκε κατά μήκος του Δούναβη, όμως η εξέγερση καταπνίγηκε γρήγορα από τις δυνάμεις του Γαλλιανού που βρισκόνταν στην Παννονία, υπό τη διοίκηση του στρατηγού Αυγεόλιου. Ο ίδιος ο Γαλλιανός αναγκάστηκε να προχωρήσει προς τον Ρήνο, για να αντιμετωπίσει μία σημαντική παραβίαση της συνοριακής γραμμής, και, αμέσως μετά την αναχώρησή του, ένας ακόμη σφετεριστής διοικητής της Παννονίας εξεγήθηκε κατά μήκος του Δούναβη αυτός γρήγορα εξαφανίστηκε κάτω από άγνωστες συνθήκες.

Ο Γαλλιανός αναγκάστηκε να προχωρήσει προς τον Ρήνο πεζόμενος από μία μεγάλη εισβολή των Φράγκων, μιας γερμανικής φυλής που έκαναν τώρα την πρώτη μεγάλη τους εμφάνιση και οι οποίοι αργότερα θα έπαιζαν έναν σημαντικό ρόλο στην κατάλυση της ρωμαϊκής κυριαρχίας στη Γαλατία. Αφού διέσχισαν τον κάτω ρου του Ρήνου με μεγάλες δυνάμεις, οι Φράγκοι λεηλάτησαν τη νότια Γαλατία και κάποιοι έφτασαν μέχρι τη βόρεια Ισπανία και Αφρική. Οι αρπαγές των Φράγκων θα συνεχίζονταν για μία δεκαετία. Στο μεταξύ, οι Αλαμαννοί πέρασαν από τον άνω ρου του Ρήνου, εισβάλλοντας όχι μόνον στη Γαλατία αλλά και στη βόρεια Ιταλία. Ο Γαλλιανός αναγκάστηκε, εν όψει αυτής της απειλής, να επιστρέψει από τον Δούναβη στην Ιταλία και νίκησε τους Αλαμαννούς κοντά στο Μιλάνο.

Η κατάρρευση της συνοριακής γραμμής στον Ρήνο είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Όταν ο Γαλλιανός κινήθηκε ανατολικά το 259 μ.Χ., άφησε στον Ρήνο τον γιο του, Σαλονίνο (Saloninus), με τον τίτλο του Καίσαρα, για να διατηρηθεί η πίστη των στρατευμάτων. Την εποχή της μεγάλης εισβολής του

Η δικήνεια στην Αυτοκρατορία έφτασε στο αποκορύφωμά της στη δεκαετία του 260 μ.Χ., έτσι δεν προκαλεί καθόλου έκπληξη το γεγονός ότι οι γραμματειακές πηγές δεν δείχνουν ιδιαίτερη συμπάθεια προς τον Γαλλιανό, τον οποίο παρουσιάζουν τεμπέλη και ανίκανο. Ωστόσο, το γεγονός ότι διατηρήθηκε αυτοκράτορας για δέκα πέντε χρόνια στη διάρκεια αυτής της ταραχώδους περιόδου, αφήνει να εννοηθεί κάτι διαφορετικό. Μπορεί, όντως, να μην ήταν απολύτως επιτυχημένος, όμως είναι αμφίβολο αν κάποιος άλλος θα μπορούσε να είχε αντεπεξέλθει καλύτερα. Μέσα στο χάος του 3^{ου} αι. μ.Χ., του αποδίδονται δύο αξιοσημείωτες κινήσεις.

Σύμφωνα με μία ύστερη πηγή, ο Γαλλιανός εξέδωσε διάταγμα με το οποίο απομακρύνονταν από τις υψηλές διοικητικές στρατιωτικές θέσεις οι συρλητικοί. Αυτό δεν φαίνεται να αληθεύει, όμως στη διάρκεια των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. επικράτησε όντως ένα συγκεκριμένο μοντέλο ανάληψης αξιωμάτων που είχε εισαχθεί παλαιότερα. Υπήρχε τώρα μία έντονη τάση να αναλαμβάνουν συρλητικοί τη διοίκηση μη στρατιωτικών επαρχιών, όπου αυτοί διέθεταν έγγεια περιουσία, ενώ τις επαρχίες στα σύνορα με τους στρατούς τους αφήναν σε ανθρώπους χαμηλότερης κοινωνικής θέσης, που είχαν εξελιχθεί μέσω της αυτοκρατορικής διοίκησης και του στρατού και οι οποίοι δεν ανήκαν στις μεγάλες οικογένειες που κατείχαν εκτάσεις γης. Ακόμη και αν αυτή η τάση δεν εισήχθη από τον Γαλλιανό, ίσως αυτή να κατέστη ιδιαίτερα εμφανής στην εποχή του.

Μία άλλη πολιτική του Γαλλιανού που άνοιξε τον δρόμο για το μέλλον ήταν η χρήση ευέλικτων στρατιωτικών σχηματισμών. Σύμφωνα με το Αυγουστέιο σύστημα, οι λεγεώνες και τα επικουρικά σώματα στρατοπέδευαν στατικά κατά μήκος των συνόρων, χωρίς στρατηγικές εφεδρείες. Αυτό σημαίνει ότι οι επιθετικοί πόλεμοι απαιτούσαν τη μεταφορά στρατευμάτων από τις ειρηνικές περιοχές και, σε περίπτωση που δημιουργούνταν ρήγμα στα σύνορα, απαιτούνταν για την αποκατάσταση της τάξης η συγκέντρωση στρατού από άλλα μέρη. Η δημιουργία μετώπων με αυτόν τον τρόπο μπορούσε να προκαλέσει πολλά προβλήματα, αν διεξάγονταν πόλεμοι συγχρόως σε πολλές περιοχές, όπως συνέβη συχνά στις δεκαετίες του 250 μ.Χ. και του 260 μ.Χ. Μία λύση θα ήταν να μετακινήθούν από τα σύνορα κάποια από τα στρατεύματα (συνήθως τα καλύτερα) και να τοποθετηθούν σε βάσεις, κοντά αλλά πίσω από τα σύνορα, υπό τη διοίκηση του αυτοκράτορα, ο οποίος θα μπορούσε να τα μετακινήσει γρήγορα στις περιοχές που απειλούνταν. Η δύναμη που προοριζόταν να «ακολουθήσει» τον αυτοκράτορα ονομαζόταν στη Λατινική *comitatus* ("ακολουθία"), η οποία αποτέλεσε ένα σύνθημα χαρακτηριστικό του στρατού τον 4^ο αι. μ.Χ. Φαίνεται πως τα

πρώτα βήματα για αυτή την οργάνωση του στρατού έγιναν επί Γαλλιανού, όταν στρατεύματα συχνά στρατοπέδευαν στο Μιλάνο, ενώ η πολιτική αυτή θα μετατρέποταν σε μόνιμη στις αρχές του 4^{ου} αι. μ.Χ.

Η δολοφονία του Γαλλιανού σήμανε μία μόνιμη αλλαγή στην προέλευση των αυτοκρατόρων. Μέχρι τότε, οι αυτοκράτορες του 3^{ου} αι. προέρχονταν, γενικά, από την αριστοκρατία των Σεβήρων. Ο Γαλλιανός δολοφονήθηκε από μία ομάδα στρατηγών που ανακήρυξε ως νέο αυτοκράτορα ένα μέλος της. Μεταξύ αυτών των στρατηγών, ήταν οι μελλοντικοί αυτοκράτορες Αυρηλιανός και Πρόβος. Όλοι αυτοί οι αυτοκράτορες (και κάποιες άλλες σημαντικές στρατιωτικές προσωπικότητες) ήρθαν από τις επαρχίες του Δούναβη, όπως αργότερα ο αυτοκράτορας Διοκλήτιανός και οι συνεργάτες του. Αυτοί θα έσωζαν το Ρωμαϊκό κράτος, θα επέφεραν όμως στην πορεία ριζικές αλλαγές στη φύση της μοναρχίας, στη διοίκηση και τον στρατό.

Μετά την ανακήρυξή του ως αυτοκράτορα, ο Κλαύδιος ήταν αναγκασμένος να επιστρέψει γρήγορα στον Δούναβη για να αποκρούσει άλλη μία εισβολή των Γόθων. Πέτυχε σημαντική νίκη εναντίον τους στη Ναϊσό (στη σημερινή Σερβία) και, για τον λόγο αυτό, είναι γνωστός ως Κλαύδιος Γοτθικός (για να διαχωρίζεται από τον αυτοκράτορα της δυναστείας των Ιουλιανών και Κλαυδίων). Ο Κλαύδιος έστειλε, εξάλλου, έναν στρατηγό για την κατάληψη της νότιας Γαλατίας, ενώ την υποταγή της στον αυτοκράτορα στη Ρώμη δήλωσε και η Ισπανία. Ωστόσο, όταν η πόλη Αυτуп στη Γαλατία εξεγέρθηκε υπέρ του Κλαυδίου το 270 μ.Χ., εκείνος δεν της πρόσφερε καμία βοήθεια. Φαίνεται πως δεν αισθανόταν ακόμη αρκετά δυνατός για μία άμεση επίθεση εναντίον του Γαλάτη αυτοκράτορα. Ο Κλαύδιος πέθανε από λοιμό, τον Αύγουστο του 270 μ.Χ., και επιδοκίμαστηκε αργότερα για την πρωτοβουλία του να ξεκινήσει η διαδικασία αποκατάστασης της Αυτοκρατορικής εξουσίας. Τον Κλαύδιο διαδέχθηκε ο αδελφός του, Κοϊντίλος (Quintillus), ο οποίος, τη στιγμή της ανόδου του στο αυτοκρατορικό αξίωμα, βρισκόταν στη βόρεια Ιταλία. Ωστόσο, στα Βαλκάνια ανακηρύχθηκε γρήγορα αυτοκράτορας ο Αυρηλιανός, ένας από τους στρατηγούς του Κλαυδίου και, μέσα σε λίγους μήνες, ο Κοϊντίλος δολοφονήθηκε προς όφελος του καταλληλότερου για τη θέση Αυρηλιανού (ο οποίος είχε επίσης στο πλευρό του το κύριο μέρος του στρατού κατά μήκος του Δούναβη).

Ο Αυρηλιανός, που ήταν ένας ακόμη αυτοκράτορας με αγροτική καταγωγή, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αποκατάσταση της κεντρικής εξουσίας, κατακτώντας εκ νέου Ανατολή και Δύση. Αρχικά, αναγκάστηκε να εκστρατεύσει αρκετές φορές κατά μήκος του Δούναβη και, στη συνέχεια, έλαβε δραστηρικά μέτρα. Αφού κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούσε να δια-

τηρηθεί η εκτεθειμένη επαρχία της Δακίας, την εγκατέλειψε και μετακίνησε τον ρωμαϊκό πληθυσμό νοτιώς του Δούναβη.⁷⁰ Η κίνηση αυτή είχε δύο πλεονεκτήματα: μείωσε σημαντικά το μήκος της αμυντικής γραμμής των συνόρων και, συγχρόνως, κατέστησε πιο εύκολη την υπεράσπιση των συνόρων, λόγω στα πλεονεκτήματα που παρείχε η χρήση του ποταμού ως ορίου. Το στρατηγικό λάθος του Τραϊανού να καταλάβει την περιοχή είχε τώρα επανορθωθεί και ο Αυρηλιανός μπορούσε να αναλάβει το έργο της επαναβεβαίωσης της κεντρικής κυριαρχίας των Ρωμαίων στην Ανατολή.

Εκεί, κυβερνούσε, στο όνομα του μικρού γιου της, η χήρα του Οδέναθου, Ζηνοβία, ήδη από τη δολοφονία του συζύγου της, το 267-268 μ.Χ. Στην αρχή, οι Παλμυρηνοί ήταν πρόθυμοι να συνεργαστούν με τους νέους αυτοκράτορες και το νομισματοκοπείο της Αντιόχειας έκοψε νομίσματα στο όνομα του Γαλλιηνού και, στη συνέχεια, του Κλαυδίου. Οι Παλμυρηνοί προσπάθησαν να κάνουν κάποιον διακανονισμό και με τον Αυρηλιανό. Κυκλοφόρησαν περίεργα νομίσματα, που έφεραν στη μία πλευρά τον Βαβάλλαθο με τη λατινική επιγραφή που σημαίνει «πρώην ύπατος, βασιλιάς, στρατηγός των Ρωμαίων» και τον Αυρηλιανό από την άλλη με τους αυτοκρατορικούς τίτλους. Στις σημιτικές επιγραφές, ο Βαβάλλαθος φέρει τον Ανατολίτικο τίτλο «βασιλεύς των βασιλέων» και η ίδια η Ζηνοβία αποκαλείται «βασιλισσα». Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, οι Παλμυρηνοί απέκτησαν τον έλεγχο της Αιγύπτου και της Μ. Ασίας.

Το 272 μ.Χ. είναι σαφές ότι ο Αυρηλιανός σχεδίαζε να αποκαταστήσει την τάξη στην Ανατολή και ο Βαβάλλαθος αυτοανακηρύχθηκε, τελικά, αυτοκράτορας. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ο Αυρηλιανός εισέβαλε στη Μ. Ασία και η Αίγυπτος πέρασε και πάλι υπό ρωμαϊκό έλεγχο. Οι Παλμυρηνοί υποχώρησαν στην Αντιόχεια και εκεί ηττήθηκαν από τον στρατό του Αυρηλιανού. Ο Αυρηλιανός επέδειξε οίκτο, δεν κατέστρεψε την Αντιόχεια αλλά προχώρησε βόρεια στον ποταμό Ορόντη. Ύστερα από ακόμη μία ήττα των Παλμυρηνών, ο Αυρηλιανός κινήθηκε εναντίον της ίδιας της Παλμύρας, η οποία παραδόθηκε, ύστερα από σύντομη πολιορκία. Ο Αυρηλιανός επέδειξε και πάλι τη μεγαλοψυχία του και χαρίστηκε τόσο στην πόλη, όσο και στη

⁷⁰ Έχει διατυπωθεί κατά καιρούς η άποψη, ότι οι σύγχρονοι Ρουμάνοι, που μιλούν μία Ρωμανική γλώσσα, είναι οι απόγονοι των Ρωμαίων αποίκων που έμειναν εκεί, όμως φαίνεται να είναι σαφές ότι μετά την εκκένωση της περιοχής δεν παρέμεινε στην περιοχή κανένας Ρωμαίος και ότι η περιοχή της Ρουμανίας, που ερημώθηκε στις αρχές του Μεσαίωνα, αποικίστηκε και πάλι πολύ αργότερα από βοσκούς που μιλούσαν λατινικά, όπως οι Βλάχοι στη νεότερη Ελλάδα (βλ. σ. 476).

Ζηνοβία. Στα τέλη του έτους αναγκάστηκε να επιστρέψει στον Δούναβη και, στη διάρκεια της επιτυχημένης απόκρουσης ακόμη μιας εισβολής εκεί, πληροφόρηθηκε ότι σημειώθηκε εξέγερση στην Παλμύρα. Το 273 μ.Χ. η εξέγερση συντεριβή με τόση αγριότητα, ώστε η Παλμύρα έκτοτε δεν συνήλθε ποτέ. Η προσπάθεια να ιδρυθεί μια τοπική δυναστεία στην Ανατολή είχε φτάσει στο τέλος της και αποκαταστάθηκε ο άμεσος ρωμαϊκός έλεγχος.

Ύστερα από τη σταθεροποίηση της εξουσίας του στην Ανατολή, ο Αυρηλιανός μπορούσε να στρέψει την προσοχή του στη λεγόμενη Αυτοκρατορία των Γαλατιών. Το 269 μ.Χ. ο Πόστουμος είχε καταπνίξει γρήγορα την εξέγερση ενός στρατηγού στο Μάιντς, όμως όταν αρνήθηκε να επιτρέψει στους στρατιώτες τη λεηλασία της πόλης εκείνοι τον δολοφόνησαν. Ο στρατός επέλεξε, στη συνέχεια, ως διάδοχο τον πιο προστό στρατηγό, όμως η επίσημη επιλογή ήταν κάποιος ονόματι Βικτωρίνος (Victorinus). Μέσα σε λίγους μήνες, ο νέος αυτοκράτορας (ο εκλεκτός του στρατού) δολοφονήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Βικτωρίνο. Την ίδια περίοδο ο Κλαύδιος είχε επανακτήσει τη νότια Γαλατία και Ισπανία, αν και απέφυγε να υποστηρίξει την εξέγερση του Αυτιπ το 270 μ.Χ. Στις αρχές του επόμενου έτους ο Βικτωρίνος δολοφονήθηκε, αποτέλεσμα μιας τοπικής συνωμοσίας, και τελευταίος ανεξάρτητος αυτοκράτορας στη Γαλατία έγινε ο διοικητής Τέτρικος (Tetricus). Στις αρχές του 274 μ.Χ. ο Αυρηλιανός, τελικά, εισέβαλε στη Γαλατία και βορείως της θέσεως Chalons-sur-Mame συγκρούστηκε σε μάχη με τον Τέτρικο. Στη διάρκειά της, ο Τέτρικος, ο οποίος προφανώς είχε κουραστεί να επιβεβαιώνει την εξουσία του στα επαναστατημένα στρατεύματα, τάχθηκε με το μέρος του Αυρηλιανού (ίσως, σύμφωνα με προηγουμένη συμφωνία τους), όμως ο στρατός του συνέχισε να πολεμά και ηττήθηκε. Ο Αυρηλιανός λυπήθηκε τον Τέτρικο και του επέτρεψε να διατηρήσει ακόμη και την ιδιότητα του συγκλητικού.

Η αυτοκρατορική εξουσία είχε τώρα επαναβεβαιωθεί στην Αυτοκρατορία και ο Αυρηλιανός έκανε κάποιες σημαντικές κινήσεις στην προσπάθειά του να διατηρήσει την τάξη, χτίζοντας ένα νέο τείχος γύρω από τη Ρώμη, του οποίου οι απαρχαιωμένες και ανεπαρκείς οχυρώσεις ανάγονταν εκατό χρόνια πριν, στην εποχή της λεηλασίας της πόλης από τους Γαλάτες, και επιχειρώντας, ακόμη, μία νομισματική μεταρρύθμιση. Αν και η μεταρρύθμιση απέτυχε, δείχνει, ωστόσο, ότι υπήρχε η αίσθηση της ανάγκης για εσωτερικές μεταρρυθμίσεις· χρειάστηκε όμως, να περάσει μία δεκαετία για να αποκατασταθεί η ειρήνη κατά μήκος των συνόρων και να καταστεί δυνατή μία ολοκληρωμένη προσπάθεια αναδιοργάνωσης της αστικής διοίκησης.

Μετά την υποταγή της Δύσης, ο Αυρηλιανός κινήθηκε ανατολικά για να επιθεθεί και πάλι κατά των Περσών, όμως ένας απειλείθερος του αυτοκράτορα, για να αποφύγει μια καινούρια εμπλοκή, ξεκίνησε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα, ο οποίος δολοφονήθηκε στη Θράκη, το φθινόπωρο του 275 μ.Χ. Σύμφωνα με δύο γραμματειακές πηγές, υπήρξε πράγματι ένα διάστημα έξι μηνών μεσοβασιλείας, στη διάρκεια του οποίου οι στρατιώτες ζήτησαν από τη Σύγκλητο να διορίσει νέο αυτοκράτορα, όμως εκείνη ήταν απρόθυμη να το πράξει. Είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς μια τέτοια ιστορία και οι νομισματικές και παπυρολογικές μαρτυρίες αποδεικνύουν τώρα ότι το διάστημα της μεσοβασιλείας δεν πρέπει να ήταν μεγαλύτερο από δύο μήνες και, ίσως, σημαντικά μικρότερο. Σύμφωνα με τη λογοτεχνική παράδοση, ο Τάκιτος, ο αυτοκράτορας που διαδέχθηκε τον Αυρηλιανό, ήταν ένας άνθρωπος εβδομήντα πέντε χρόνων με συγκλητικό παρελθόν και επιχείρησε να αποκαταστήσει τον παραδοσιακό ρόλο της Σύγκλητου στο κράτος. Αυτό φαίνεται να αποτελεί δημιουργία φαντασίας και, πιθανόν, να ήταν μία επινόηση, αποτέλεσμα της συνωνυμίας του αυτοκράτορα με τον μεγάλο ιστορικό του 2^{ου} αι. Τίποτε, ουσιαστικά, δεν είναι με βεβαιότητα γνωστό για το πραγματικό παρελθόν του αυτοκράτορα και ίσως να ήταν και αυτός ένας ακόμη χωρικός από τον Δούναβη. Ο Τάκιτος αντιμετώπισε τα ίδια στρατιωτικά προβλήματα με τους προκατόχους του, αφού οι Γότθοι είχαν περάσει για ακόμη μία φορά τη Μαύρη Θάλασσα και βρίσκονταν στη Μ. Ασία. Όταν βιάζε εναντίον τους, ο αδελφός του Τακίτου, Φλωριανός, κέρδισε μία νίκη, όμως η ταλαιπωρία από την εκστρατεία ήταν μεγάλη για τον Τάκιτο, ο οποίος πέθανε με φυσικό θάνατο τον Απρίλιο του 276 μ.Χ. Ο Φλωριανός αυτοανακηρύχθηκε αμέσως αυτοκράτορας, όμως παρουσιάστηκε ένας υποψήφιος με περισσότερες πιθανότητες, ο Πρόβος (Probus), ο οποίος είχε τη διοίκηση στα νοτιοανατολικά. Η Συρία και η Αίγυπτος τάχθηκαν αμέσως με το μέρος του και τον Ιούνιο ο Φλωριανός δολοφονήθηκε από τους στρατιώτες του.

Ο Πρόβος ήταν ένας ακόμη χωρικός από τον Δούναβη, ο οποίος εξελίχθηκε σε περίφημο στρατηγό. Μετά την άνοδό του στο αυτοκρατορικό αξίωμα, έπεισε στη Δύση, όπου η σινοριακή γραμμή του Ρήνου είχε καταρρεύσει για ακόμη μία φορά και το 277 μ.Χ. απώθησε πέρα από τον ποταμό τους Γερμανούς Φράγκους και τους Αλαμαννούς. Ίσως, επίσης, να χρειάστηκε να αντιμετωπίσει τους Γότθους (σε κάθε περίπτωση, τότε έλαβε τον τίτλο «Γοτθικός»). Το 278 μ.Χ. νίκησε τους Βανδάλους στο Ιλλυρικό και κινήθηκε ανατολικά για να καταπιέξει τις εξεγέρσεις που είχαν ξεσπάσει εκεί. Το 280 μ.Χ. επέστρεψε στη Δύση, εγκαθιστώντας 100.000 Γερμανούς, μέλη φυλών, στη Θράκη, γεγονός που δείχνει τον βαθμό της ερήμωσης

στα Βαλκάνια.

Την εποχή αυτή, φαίνεται πως υπήρχε δυσαρέσκεια στο σώμα του στρατού. Σε κάθε περίπτωση, εμφανίστηκαν στη Δύση πολλοί βραχύβιοι σφετεριστές. Και ενώ αυτοί υποτάχθηκαν χωρίς δυσκολία, ο Πρόβος δολοφονήθηκε στα τέλη του 282 μ.Χ., στα Βαλκάνια, από στρατιώτες που ήταν δυσαρεστημένοι λόγω της απασχόλησής τους στα δημόσια έργα (για ποιους τους πέρασε ο αυτοκράτορας;). Στις πηγές γράφτηκαν πολλά εγκώμια για τον Πρόβο, όμως εφόσον οι μαρτυρίες για την ηγεμονία του είναι λιγότερο ικανοποιητικές από ό,τι εκείνες που αναφέρονται στην εποχή του Αυρηλιανού, είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε κάποια συγκεκριμένη εκτίμηση.

Προφανώς, την εποχή του θανάτου του Προβού, ο διοικητής των πραιτοριανών, Κάρος (Carpus), με καταγωγή επίσης από τον Δούναβη, είχε ήδη εξεγερθεί στη βόρεια Ιταλία και, μόλις έγινε γνωστός ο θάνατος του Προβού, ο Κάρος αναγνωρίστηκε γενικά ως αυτοκράτορας, δίνοντας στους γιους του, Νουμεριανό και Καρίνο, τον τίτλο του Καίσαρα. Αφού αντιμετώπισε τις συνήθεις εισβολές στον Δούναβη, εξεστράτευσε το 283 μ.Χ. εναντίον των εξασθενημένων Περσών (ο γιος του Σαπούρ δεν ενεργούσε με τρόπο σύμφωνο προς τη φήμη του πατέρα του). Ο Κάρος πήρε μαζί του τον Νουμεριανό, αφήνοντας τον Καρίνο να επιβλέπει την κατάσταση στη Δύση. Ο Κάρος είχε μεγάλη επιτυχία, νικώντας τους Πέρσες στη Μεσοποταμία και εισβάλλοντας στην πρωτεύουσά τους Κτησιφώνα, την οποία κατέλαβε. Εκεί, με αρκετά μυστηριώδη τρόπο, πέθανε στα μέσα του καλοκαιριού του 283 μ.Χ. Σύμφωνα με την επίσημη αναφορά, ο Κάρος χτυπήθηκε από κεραυνό, όμως τα γεγονότα που ακολούθησαν υποδηλώνουν ότι ένοχος ήταν ο διοικητής των πραιτοριανών Αρεγ, πεθερός του Νουμεριανού.

Οι γιοι του Κάρου, μετά τον θάνατό του, έγιναν αυτόματα αυτοκράτορες. Κατά την επιστροφή του Νουμεριανού στη Ρώμη, στα τέλη του φθινοπώρου του 284 μ.Χ., (προφανώς, επιτεύχθηκε προσωρινή ειρήνη με τους Πέρσες), μία δυσσομία που εκπεμτόταν από τα σκουπίδια του αυτοκράτορα οδήγησε στην ανακάλυψη ότι ήταν νεκρός. Αν και ο Αρεγ ίσως να περίμενε ότι ο θάνατός του θα θεωρούνταν φυσικός και ότι ο ίδιος θα μπορούσε να σχεδιάσει τον διορισμό του στη θέση του αυτοκράτορα, οι αξιωματικοί θεώρησαν ότι θα ήταν καλύτερη επιλογή κάποιος Διοκλής, που ήταν διοικητής της Αυτοκρατορικής φρουράς. Απαλλάχθηκαν από τον Αρεγ και ο Διοκλής ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας με το όνομα Διοκλητιανός, το οποίο ακούγονταν περισσότερο ρωμαϊκό. Στο μεταξύ, ένας στρατηγός, ο Ιουλιανός, είχε ανακηρυχθεί αυτοκράτορας στην Παννονία το 284 μ.Χ. Το επόμενο έτος εισέβαλε στην Ιταλία, ηττήθηκε όμως εύκολα από τον Καρίνο στη Βερόνα.

Την άνοιξη ο Διοκλητιανός εισέβαλε στην Ευρώπη και συγκρούστηκε σε μάχη με τον Καρίνο στη σημερινή Σερβία. Ο Καρίνος ήταν κοντά στη νίκη, όταν δολοφονήθηκε από έναν αξιωματικό του, του οποίου τη γυναίκα, λέγεται ότι είχε ξελογιάσει. Η άτυχη οικογένεια του Κάρου έφτασε στο τέλος της και ο Διοκλητιανός αναγνωρίστηκε αυτοκράτορας σε όλη την Αυτοκρατορία.

Αν και ήταν ένας ακόμη στρατηγός που καταγόταν από χωρικούς του Δούναβη, ο Διοκλητιανός ήταν στην κεφαλή της Αυτοκρατορίας σε μία περίοδο βαθιάς κρίσης και τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ήταν, ίσως, περισσότερο τρομακτικά από εκείνα που είχε αντιμετωπίσει ο Αύγουστος. Το κύριο πρόβλημα της ύστερης εποχής της Δημοκρατίας ήταν η αναρχική συμπεριφορά του στρατού και ο Αύγουστος είχε λύσει αυτό το πρόβλημα ελέγχοντας τα στρατεύματα με προσωπικούς δεσμούς και, σε όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας, μέσω της αρχής της δυναστικής πίστης, κατέστη δυνατό να διατηρηθεί η τάξη στον στρατό. Η άνοδος στο αυτοκρατορικό αξίωμα χωρικών στρατηγών την περίοδο από τον θάνατο του Γαλλικού και μετά αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι ο στρατός είχε γίνει τώρα ένας ανεξάρτητος και αυτοδύναμος θεσμός. Κατά την Ηγεμονία, ο στρατός διοικούνταν από άνδρες που ανήκαν στην πλουσιότερη τάξη των γαιοκτημόνων και οι οποίοι ήταν υπόλογοι στην Αυτοκρατορική κυβέρνηση της Ρώμης. Τον 3^ο αιώνα μ.Χ. σημειώθηκε μία αλλαγή στη συμπεριφορά του ρωμαϊκού στρατού, η οποία πιθανόν να οφείλεται στις εξελίξεις στη στάση των στρατιωτών, αν και οι πηγές δεν μας παρέχουν άμεση γνώση για τις απόψεις τους: επομένως, μπορούμε να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για την κατάσταση μόνον με βάση τα ιστορικά γεγονότα.

Κατά την Ηγεμονία, οι στρατιώτες καθόριζαν, βέβαια, την πορεία των γεγονότων σε περιόδους ρήξης της δυναστικής συνέχειας, όμως, όταν η δυναστεία ήταν ασφαλής και η νομιμότητα του εκάστοτε κατόχου του αξιώματος δεν αμφισβητούνταν, μπορούσε να θεωρηθεί σίγουρη και η αφοσίωση των στρατευμάτων των επαρχιών. Ακόμη και οι όμοιοι του Γάιου και του Κομμόδου ανατράπηκαν από έριδες μέσα στον αυτοκρατορικό οίκο και όχι λόγω απόρριψής τους από τον στρατό. Την κατάσταση αυτή άλλαξαν τον 3^ο αι. μ.Χ. αρκετοί παράγοντες. Ένας από αυτούς ήταν, ίσως, απλά τυχαίος. Μετά τον θάνατο του Σεβήρου Αλεξάνδρου, κανένας αυτοκράτορας δεν κατάφερε να ιδρύσει μία μόνιμη δυναστεία. Αρχετοί αυτοκράτορες άφησαν νέους γιους, οι οποίοι διατηρήθηκαν προσωρινά από διαδόχους που συνδέονταν συγγενικά μαζί τους, όμως, ο μόνος αυτοκράτορας, τον οποίο διαδέχθηκε αμέσως ο γιος του, ήταν ο Βαλεριανός: ακόμη και τότε, ο

Γαλλιανός ενεργούσε ήδη ως αυτοκράτορας suo iure, την εποχή που ο πατέρας του υφίστατο καταστροφή στην Ανατολή. Από τη στιγμή που άρχισε να φθίνει η αρχή της καθαρής δυναστικής διαδοχής, στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., το γεγονός ότι η κατάσταση επιδεινώθηκε στη διάρκεια των ετών από το 235 μ.Χ. ως το 285 μ.Χ. ήταν, ίσως, μια απλή σύμπτωση.

Ένας δεύτερος παράγοντας ήταν η προφανής ανάγκη διοίκησης του στρατού από τον ίδιο τον αυτοκράτορα προσωπικά. Στη διάρκεια της Ηγεμονίας, η συγκριτικά ήρεμη κατάσταση στα σύνορα επέτρεψε στους αυτοκράτορες να κατοικούν για δεκαετίες στη Ρώμη. Αυτή η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με τις αυξανόμενες πιέσεις στον Ρήνο και τον Δούναβη και στα σύνορα με την Περσία. Ήδη οι Σεβήροι αναγκάστηκαν να αναλάβουν οι ίδιοι τις στρατιωτικές υποθέσεις και ήταν η ανικανότητα του Σεβήρου Αλεξάνδρου να αποκτήσει κύρος από στρατιωτικές νίκες που προκάλεσε την ανατροπή του. Στην πραγματικότητα, όλοι οι αυτοκράτορες του 3^{ου} αι. μ.Χ. που ακολούθησαν, αναγκάστηκαν να αναλάβουν προσωπικά τη διοίκηση του στρατού (ο Φίλιππος εμφανίζεται να είναι ο μόνος αυτοκράτορας που προσπάθησε να διατηρήσει το κύρος του, μένοντας μακριά από τη στρατιωτική διοίκηση, και αυτή η πολιτική του απέτυχε). Μέχρι το τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ., οι αυτοκράτορες θα συμμετείχαν σε μόνιμη βάση σε εκστρατείες. Η νέα αναγκαιότητα της προσωπικής διοίκησης από τον αυτοκράτορα είχε δύο συνέπειες. Πρώτον, οι αυτοκράτορες θεωρούνταν τώρα άμεσα υπεύθυνοι για τις επιδόσεις του στρατού και την αποτυχία ακολουθούσε, συχνά, μία δολοφονία. Δεύτερον, ο στρατός θεωρούσε τους στρατηγούς γενικά άξιους για το αυτοκρατορικό αξίωμα, ακόμη και αν κάποιος άλλος είχε ήδη αυτή την τιμή. Έτσι, οι στρατιώτες είχαν μία τάση που προκαλούσε αρκετή αναστάτωση, να ανακηρύσσουν αυτοκράτορες τους νικηφόρους στρατηγούς τους.

Η συχνότητα των πολέμων πιθανόν να επηρέασε τη φύση του σώματος των αξιωματούχων. Η κάπως ερασιτεχνική μέθοδος της εκλογής αξιωματούχων, που εφαρμόστηκε στη διάρκεια της Ηγεμονίας, δεν εξυπηρετούσε επαρκώς τις συνεχείς πολεμικές επιχειρήσεις των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. Φαίνεται πως, όλο και περισσότερο, οι κατώτεροι στρατιωτικοί διοικητές δεν ήταν πλέον απόγονοι των μεγάλων οικογενειών των γαιοκτημόνων της Αυτοκρατορίας: η ανακήρυξη σε αυτοκράτορα διά βοής των χωρικών στρατηγών από τον Δούναβη υποδηλώνει ότι οι αξιωματούχοι επιλέγονταν τώρα από τους τακτικούς στρατιώτες με κριτήριο την ικανότητά τους. Πράγματι, ο στρατός δεν ήταν πλέον ένα όργανο για την αυτοκρατορική εξουσία, η οποία παλιότερα τον ήλεγχε, μέσω της συνεργασίας με την τάξη των γαιοκτημόνων από όπου προέρχονταν οι αξιωματούχοι. Τώρα, οι

αξιωματούχοι του στρατού προέρχονταν από τον στρατό και από αυτούς επιλέγονταν και οι αυτοκράτορες.

Οι ταραχές είχαν προκαλέσει την πλήρη κατάρρευση της αυτοκρατορικής οικονομίας, η οποία με τη σειρά της είχε ως αποτέλεσμα την απότομη υποτίμηση του νομίσματος. Ακόμη και κατά την Ηγεμονία, η Αυτοκρατορική κυβέρνηση είχε πάντα δυσκολία να διατηρήσει μία ισορροπία στα οικονομικά της. Η κατάσταση έγινε καταστροφική κάτω από τις χαοτικές συνθήκες του 3^{ου} αι. μ.Χ. Πρώτα από όλα, η μεγαλύτερη δαπάνη για την Αυτοκρατορική κυβέρνηση ήταν ο στρατός, όμως τα κύρια σώματα του στρατού δεν στρατοπέδευαν στις πλουσιότερες επαρχίες, όπως η Αφρική και η Ασία. Δεδομένης της διαίρεσης της Αυτοκρατορίας μεταξύ των ανταγωνιστών αυτοκρατόρων, πρέπει να ήταν αδύνατο να κατανεμηθούν λογικά οι πόροι. Σε κάθε περίπτωση, τα οικονομικά της Ηγεμονίας περιλάμβαναν μία διαδικασία για τη συγκέντρωση μιας περίπλοκης ποικιλίας νομισματικών φόρων, που είχαν επιβληθεί σε κάθε επαρχία την εποχή της δημιουργίας τους, η οποία ήταν παντελώς αποδιοργανωμένη. Το ύψος αυτών των φόρων ήταν σταθερό, όπως απαιτούσε η παράδοση, και, σταδιακά, μειωνόταν, ώστε να καταλήξει άνευ αξίας, λόγω του αυξανόμενου πληθωρισμού. Οι στρατοί κατέφευγαν σε αυθόρμητες απαιτήσεις για είδη ανάγκης, όμως αυτά τα είδη μπορούσαν να συγκεντρωθούν μόνον όπου στρατοπέδευε ο στρατός, στις περιοχές των συνόρων (που ήταν, συνήθως, φτωχές). Η κατάσταση έπρεπε να αλλάξει, όμως δεν μπορούσε να γίνει τίποτα μέσα στην περίοδο του χάους.

Από τη στιγμή που δεν υπήρχε στην αρχαιότητα κανένας τύπος κρατικού δανεισμού, η μόνη λύση στο πρόβλημα της ανεπάρκειας των αυτοκρατορικών εσόδων ήταν να μειωθεί το βάρος ή η περιεκτικότητα του νομίσματος σε μέταλλο· εφαρμόστηκαν και οι δύο μέθοδοι. Τα χρόνια ανάμεσα στο τέλος της δυναστείας των Σεβήρων και τον Γαλλιανό ο *denarius* έχασε το ένα τρίτο του βάρους του και ο *antoninianus*⁷¹ το μισό. Η απώλεια στην περιεκτικότητά σε ασήμι ήταν ακόμη πιο εντυπωσιακή. Για τον *denarius*, τα νομίσματα του Σεπτίμιου Σεβήρου ήταν γενικά στην κλίμακα του 54 με 58 τοις εκατό περιεκτικότητας σε ασήμι (κατ' αναλογία με το μείγμα χαλκού). Από τον Σεβήρο Αλέξανδρο ως τον Γορδιανό Γ', η περιεκτικότητα σε ασήμι παρέμεινε

⁷¹ Το νόμισμα αυτό κυκλοφόρησε για πρώτη φορά από τον γιο του Σεβήρου Αντανίνο (από όπου προέρχεται και το όνομά του), σταμάτησε επί των άμεσων διαδόχων του, όμως η κοπή του ξανάρχισε στη διάρκεια της εξέγερσης κατά του Μαξιμίνου και το νόμισμα έγινε σύντομα το πιο κοινό σε κυκλοφορία.

στο 45 τοις εκατό περίπου, όμως κάποια από τα νομίσματα του Γαλλιανού περιέχουν μόνον 8 τοις εκατό. Για τον *antoninianus*, που ήταν το επικρατέστερο σε κυκλοφορία νόμισμα, η μείωση ήταν πιο δραστική: στα τέλη της δεκαετίας του 240 μ.Χ., η περιεκτικότητα σε ασήμι ήταν αρκετά κάτω από το 50 τοις εκατό, επί Γαλλιανού έπεσε στο 10 με 15 τοις εκατό και την εποχή του Κλαυδίου τα νομίσματα περιείχαν μόνον 2 με 3 τοις εκατό ασήμι. Το αποτέλεσμα της υποτίμησης ήταν να μειωθεί το κανονικό αργυρό νόμισμα, με το οποίο καθορίζονταν οι τιμές, σε ένα απλό χάλκινο νόμισμα.⁷² Μυστηριώδεις αριθμοί πάνω στους *antoniniani* του Αυρηλιανού φαίνεται να αναφέρονται σε κάποια προσπάθεια σταθεροποίησης του νομίσματος, όμως, όποια και αν είναι η ακριβής σημασία αυτών των αριθμών (ίσως εγγύωνταν την περιεκτικότητα των νομισμάτων σε ασήμι κατά 5 τοις εκατό, αν και είναι πιθανές και άλλες ερμηνείες), αυτή η μεταρρύθμιση ήταν περιορισμένης εκτάσεως. Το πρόβλημα ήταν η βασική ανεπάρκεια των αυτοκρατορικών εσόδων σε σχέση με τις (στρατιωτικές κυρίως) δαπάνες, ένα πρόβλημα το οποίο θα προσπαθούσε να λύσει αργότερα ο Διοκλητιανός με την εισαγωγή ενός νέου φορολογικού συστήματος που θα εξασφάλιζε στην Αυτοκρατορική κυβέρνηση ένα εισόδημα επαρκές για τα έξοδά της (βλ. σ. 397).

Αυτή η υποτίμηση συνετέλεσε στην έκρηξη ενός ανεξέλεγκτου πληθωρισμού: οι ονομαστικές τιμές, που εκφράζονταν σε *denarii* και πληρώνονταν με τους όλο και περισσότερο κοινούς και υποτιμημένους *antoniniani*, εκτοξεύτηκαν στα ύψη. Το γεγονός, φυσικά, προκάλεσε πολλά προβλήματα στις αξίες που εκφράζονταν με νομισματικούς όρους και, εφόσον οι αρχαίοι δεν αντιλαμβάνονταν πλήρως τις σχετικές οικονομικές αρχές, υπήρχε μία έλλειψη σαφήνειας, τόσο σε σχέση με το πρόβλημα όσο και με τη λύση του. Βασικά, δεν υπήρχε καμία λύση, εφόσον η Αυτοκρατορία δεν διέθετε τους οικονομικούς πόρους για να συντηρήσει το μέγεθος του στρατού που απαιτούνταν τώρα, λόγω των ακατάπαυστων εξωτερικών και εσωτερικών πολέμων.

Στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. το ερώτημα ήταν αν η Αυτοκρατορία θα υπέκυπτε σε αυτές τις δυναστικές, στρατιωτικές και οικονομικές δυσκολίες ή θα έβρισκε τον δρόμο προς τη λύση των πολύπλευρων προβλημάτων που αντιμετώπιζε. Οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Κωνσταντίνος θα έσωζαν την Αυτοκρατορία, όμως, στην πορεία, θα άλλαζαν εντελώς τις αρχές, τις λειτουργίες και τις δομές της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης, βάζοντας ένα τέλος στην Ηγεμονία.

⁷² Επί Γαλλιανού, εφαρμόστηκε η πρακτική επαγρύπνησης του *antoninianus*, ώστε να μοιάζει περισσότερο με αργυρό νόμισμα.

Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Οι απαρχές του Χριστιανισμού, αν πρόκειται να κυριολεκτήσουμε, δεν σχετίζονται με το θέμα μας. Παρ' όλα αυτά, η μελέτη των αρχών του Χριστιανισμού στη διάρκεια των τριών πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων είναι απαραίτητη, για να κατανοήσουμε τις σπουδαίες αλλαγές που συντελέστηκαν στη δημόσια ζωή, όταν την εξουσία ανέλαβε ένας Χριστιανός αυτοκράτορας, που όχι μόνον καθιέρωσε την ανοχή στη μέχρι τότε παράνομη θρησκεία, αλλά εφάρμοσε επίσημα μία πολιτική υποστήριξη της.

Στις δεκαετίες που οδήγησαν στη μεγάλη εξέγερση του 66 μ.Χ. εμφανίστηκαν στην Ιουδαία αρκετές χαρισματικές θρησκευτικές μορφές που απέκτησαν οπαδούς (βλ. σ. 277). Η κατά πολύ σημαντικότερη μεταξύ αυτών ήταν κάποιος ονόματι Joshua, ο οποίος είναι πιο γνωστός με την ελληνική μορφή του ονόματός του: Ιησούς.⁷³ Στις αρχές της δεκαετίας του 30 μ.Χ. ο Ιησούς, κάτω από σκοτεινές συνθήκες, εκτελέστηκε από τον Ρωμαίο διοικητή.⁷⁴ Αν θα ήταν αυτό το τέλος της ιστορίας, τότε ο Ιησούς δεν θα ήταν τίποτα περισσότερο παρά μία σκοτεινή υποσημείωση στην ιστορία, όμως τα πιστεύω των οπαδών του τελικά εξελίχθηκαν στη θρησκεία με τη μεγαλύτερη επιρροή στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.* Οι οπαδοί του Ιησού (οι «μαθη-

⁷³ Την εποχή εκείνη το όνομα ήταν αρκετά κοινό. Το «Χριστός» προέρχεται από την ελληνική λέξη που αποδίδει την έννοια «χρισμένος» και το όνομα αναφέρεται στην ιουδαϊκή αντίληψη για τον «μεσσία», τον χρισμένο υπηρέτη του Θεού, που θα έσωζε τον ιουδαϊκό λαό από την ξένη κυριαρχία.

⁷⁴ Τα Ευαγγέλια παρέχουν αλληλοσυγκρουόμενες και ανακριβείς πληροφορίες, όμως σύμφωνα με την πιο πιθανή εκδοχή, οι ιερείς που ήταν υπεύθυνοι του Ναού στην Ιερουσαλήμ είχαν προσβληθεί πολύ από τη διδασκαλία του και έπεισαν τον απρόθυμο διοικητή, που ήταν ο μόνος με εξουσία ζωής και θανάτου, να διατάξει την εκτέλεσή του (με την κατηγορία δήθεν της προδοσίας, αν και οι ιερείς φαίνεται πως είχαν ενοχληθεί από ό, τι είχαν ελάβει στη συμπεριφορά του Ιησού ως ασέβεια).

* Σ.τ.Μ. Ανεξάρτητα από την πίστη μας, η άνοδος του Χριστιανισμού βασίστηκε στις αλληλοσυμπληρούμενες πληροφορίες των Ευαγγελίων και στην πίστη του κόσμου στο γεγονός της Σταύρωσης και της Ανάστασης του Ιησού.

τές») πίστευαν ότι ο Ιησούς είχε αναστηθεί από τους νεκρούς και ότι τους είχε μιλήσει, πριν ανέλθει στους ουρανοί. Ενώ αυτοί οι πρώτοι οπαδοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ιουδαίους και παρέμεναν πιστοί στον Ιουδαϊκό Νόμο, η πίστη τους στην ανάσταση του Ιησού ήταν για τους περισσότερους Ιουδαίους προσβλητική. Η ιουδαϊκή λατρεία του Ιησού, ως γιου του Θεού ακολούθησε μία εντελώς διαφορετική πορεία, γεγονός που ήταν αποτέλεσμα των αποφάσεων ενός ανθρώπου, του Σαουλ.

Ο Σαουλ ήταν ένας Ιουδαίος που ανήκε στην κληρονομική ιερατική τάξη που είχε τον έλεγχο των τελετών στον μεγάλο Ναό στην Ιερουσαλήμ και, ενώ αρχικά συμμετείχε στις ενέργειες που είχαν στόχο την κατάτνηση της νέας λατρείας, περίπου το 37 μ.Χ. προσπλητίστηκε στη νέα πίστη. Μετά την αλλαγή της πίστης του, πήρε μία βαρυσήμαντη απόφαση: να διαδώσει την πίστη στην Ανάσταση του Ιησού στον ελληνόφωνο μη ιουδαϊκό πληθυσμό της ρωμαϊκής Ανατολής. Ο Σαουλ είχε εκ γενετής τη ρωμαϊκή πολιτεία και, με το ρωμαϊκό όνομα Παύλος, ταξίδεψε σε όλα τα μέρη και πλάτη της Συρίας, στη Μ. Ασία και στην κυρίως Ελλάδα για να διαδώσει τη νέα πίστη, αρχικά στους Ιουδαίους, όμως, στη συνέχεια, όλο και περισσότερο σε μη Ιουδαίους, καθώς διαπίστωνε ότι αυτοί, στο μεγαλύτερο μέρος τους, δεν ήταν πρόθυμοι να τον ακούσουν. Στην προσπάθειά του αυτή υποβάθμισε τη σημασία του παραδοσιακού Ιουδαϊκού Νόμου (το πολύπλοκο σύστημα των τελετουργικών πρακτικών, που είχε αναπτυχθεί στη διάρκεια των τελευταίων προχριστιανικών αιώνων), εξισώνοντάς τον με την πίστη στην ανάσταση και απορρίπτοντας τις ιδιαίτερες διατάξεις που απάρτιζαν τον Νόμο (το γεγονός αυτό προκάλεσε σοβαρές συγκρούσεις με τους πιο ορθόδοξους οπαδούς του Ιησού στην Ιουδαία). Οι οπαδοί της νέας θρησκείας αποξενωνόταν όλο και περισσότερο από τους παραδοσιακούς Ιουδαίους, οι οποίοι απέρριπταν το νέο δόγμα, και ο όρος «Χριστιανός» χρησιμοποιήθηκε για να τους διαχωρίσει από τους οπαδούς των παλιών Ιουδαϊκών πρακτικών. Ο χωρισμός του Χριστιανισμού από τον Ιουδαϊσμό ολοκληρώθηκε όταν οι ιουδαϊκού τύπου Χριστιανοί της Ιουδαίας, κατά μεγάλο μέρος, εξοντώθηκαν στη διάρκεια της Πρώτης Εξέγερσης, το 66 μ.Χ.

Η ανάπτυξη μιας ξεχωριστής Χριστιανικής ταυτότητας γαβανίστηκε από την πολιτική της ρωμαϊκής κυβέρνησης. Αν και αυτή συνέχισε να επιδεικνύει ανοχή προς τους Ιουδαίους (ακόμη και μετά τις εξεγέρσεις τους), η πίστη στον Χριστιανισμό αντιμετώπιστηκε ως παράνομη πράξη. Είναι άγνωστα τα πρώτα στάδια της διαμόρφωσης της ρωμαϊκής πολιτικής απέχθυνας στην αίρεση, όμως, στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ., είχε γίνει πάγια πολιτική να εκτελούνται όσοι καταδικάζονταν ως Χριστιανοί. Οι Ρωμαίοι διοι-

κητές, ωστόσο, δεν ενήργησαν προς την κατεύθυνση της αποκάλυψης των Χριστιανών, αλλά ανέλαβαν την ευθύνη της εκδίκασης των υποθέσεων όσων καταγγέλλονταν ως Χριστιανοί. Κατά ειρωνικό τρόπο, αυτή η αναποτελεσματική και εικαιριακή πολιτική είχε το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από το επιδιωκόμενο. Κάνοντας δημόσιες διαδηλώσεις για τη φανατική αφοσίωση των οπαδών του Χριστιανισμού στην καρτερία του οδυνηρού θανάτου, στο όνομα του Θεού τους, η πολιτική αυτή, στην πραγματικότητα, βοήθησε τη νέα θρησκεία, αφού οι οδυνηρές εκτελέσεις των ακλόνητων Χριστιανών διαφήμιζαν τη νέα πίστη και, συγχρόνως, έδιναν στους νέους πιστούς έντονη την αίσθηση του αυτοπροσδιορισμού τους. Η γενναιότητα των μαρτύρων αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της ταυτότητας των Χριστιανών.

Έτσι, η πρώτη εξάπλωση του Χριστιανισμού σημειώθηκε στις πόλεις μεταξύ των Ελλήνων των κατώτερων τάξεων και, για δύο αιώνες, η νέα θρησκεία ήταν κυρίως ένα αστικό και ελληνικό φαινόμενο. Είχε αρχίσει, ωστόσο, να εξαπλώνεται και στους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στις λατινόφωνες κοινότητες της Δύσης.⁷⁵ Είναι σαφές, από μία αφήγηση που αναφέρεται στο ξέσπασμα βίας του πλήθους εναντίον των Χριστιανών στη γαλιτική πόλη του Lugdunum (Λούγδουνο), ότι το 177 μ.Χ. ο Χριστιανισμός περιοριζόταν ακόμη στους ελληνόφωνους κατοίκους της πόλης και ότι είχε εξαπλωθεί ελάχιστα στους λατινόφωνους ντόπιους. Η κατάσταση άλλαξε ήδη από τις αρχές του 3^{ου} α. μ.Χ., όταν η νέα θρησκεία άρχισε να αποκτά λατινόφωνους οπαδούς της Δύσης. Από τον 2^ο αι. μ.Χ. και μετά, άρχισαν, εξάλλου, να την ασπάζονται πιο μορφωμένοι άνθρωποι των ανώτερων τάξεων, διαδικασία που έγινε περισσότερο συχνή στη διάρκεια του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Από τις αρχές του, ο Χριστιανισμός είχε την τάση να αναπτύσσει μία θεσμική ιεραρχία, η οποία συγκεντρωνόταν στα αστικά κέντρα. Στην αρχή, κάθε πόλη με Χριστιανική κοινότητα είχε έναν ή περισσότερους ανώτερους ιερείς, που ονομάζονταν «επίσκοποι» ή «πρεσβύτεροι». Η πρακτική λειτουργία αυτών των ιερέων ήταν η επίβλεψη των λατρευτικών δραστηριοτήτων, αναλάμβαναν, όμως, και τον ρόλο να εξασφαλίζουν την «ορθότητα» της πίστης των πιστών. Από το τέλος του 1^{ου} ως τα μέσα του 2^{ου} αι., δημιουργήθηκαν μεταξύ των ιερέων διακρίσεις σε εκείνες τις πόλεις που ήταν αρκετά μεγάλες, ώστε να έχουν πολλούς ιερείς: ο τίτλος του επισκόπου εξειδικεύτηκε για να προσδιορίσει τον ανώτερο ιερέα (και τελικά αποδίδει

⁷⁵ Ήδη το 64 μ.Χ. υπήρχαν στη Ρώμη αρκετοί Χριστιανοί, ώστε να μπορεί να αποδοθεί εναντίον τους η κατηγορία για τη μεγάλη φωτιά (βλ. σελ. 276).

το αγγλικό παράγωγο "bishop"), ενώ οι άλλοι ιερείς ήταν υφιστάμενοι του επισκόπου. Αυτή θα ήταν η δημόσια οργάνωση των ιερέων με πλήρη απασχόληση, που θα υφίστατο την επίθεση των περιοδικών προσπαθειών κατάπνιξης της νέας θρησκείας.

Αυτή η ιεραρχία έπαιξε τον κυρίαρχο ρόλο στην περιγραφή και τον καθορισμό των δογμάτων του Χριστιανισμού. Η κοινότητα των πιστών σε μία πόλη ονομαζόταν «εκκλησία» (που προέρχεται από τον ελληνικό όρο για την πολιτική συνέλευση) και από νωρίς εμφανίστηκε η αντίληψη ότι υπήρχε μία και μοναδική «Εκκλησία», που περιέλειπε όλους τους οπαδούς της νέας θρησκείας. Έτσι, υπήρχε από την αρχή στον Χριστιανισμό μία έντονη τάση ενίσχυσης της ομοιομορφίας του δόγματος, μέσω της εξαφάνισης των απόψεων που θεωρούνταν λανθασμένες. Στην πιο πρώιμη εκκλησία, αυτό δεν συνιστούσε σοβαρό πρόβλημα, εφόσον υπήρχε η θεωρία ότι το τέλος του κόσμου ήταν κυριολεκτικά πολύ κοντά. Στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., όμως, ήταν σαφές ότι οι Τελευταίες Μέρες απείχαν ακόμη κάποιες μέρες και, καθώς η νέα θρησκεία απέκτησε μία μόνιμη θεσμική δομή, άρχισε να τυποποιεί τα δόγματά της με μεγαλύτερη ακρίβεια, ιδιαίτερα τα σχετικά με τα θέματα στα οποία δεν γινόταν άμεσα λόγος στα βιβλία της Καινής Διαθήκης. Δεδομένης της αντίληψης ότι επέκειτο το τέλος του κόσμου, ο πυρήνας της νέας θρησκείας ήταν η πίστη στη λυτρωτική δύναμη του θανάτου του Χριστού στον σταυρό και στην ανάστασή του. Από τη στιγμή που το τέλος του κόσμου αναβλήθηκε, οι στοχαστές μέλη της ιεραρχίας της Εκκλησίας άρχισαν να μελετούν βαθύτερα κάποια περισσότερο θεωρητικά θέματα, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που θα αποδεικνύονταν υπεύθυνα για την τεράστια διχόνοια στην επίσημη Εκκλησία στη διάρκεια του 4^{ου} και του 5^{ου} αι. μ.Χ.: η σχέση μεταξύ Θεού Πατέρα, Χριστού Υιού και Αγίου Πνεύματος. Η συζήτηση πάνω στη φύση του Θεού θεωρήθηκε τον 2^ο αι. μ.Χ. ιδιαίτερης σημασίας, λόγω της πρόκλησης που αντιμετώπισε η ιεραρχία της Εκκλησίας από μία παραλλαγή του Χριστιανισμού, γνωστή στη σύγχρονη έρευνα ως Γνωστικισμός. Ο Γνωστικισμός απέρριπτε τη σύνδεση του Χριστιανισμού με το ιουδαϊκό του υπόβαθρο και θεωρούσε τον κόσμο ως τη σκηνή της σύγκρουσης ανάμεσα στην καλοσύνη του «αληθινού» θεού, που διαχωρίζεται από αυτόν τον κόσμο, και στο κακό, που συνδέεται με μία ατελή θείκη δύναμη που δημιούργησε τον κόσμο (ο Χριστός και ο Θεός Πατέρας ταίριαζαν, από πολλές απόψεις, σε αυτόν τον συλλογισμό). Οι οπαδοί του Γνωστικισμού θεωρούσαν ότι η θεωρία τους για τον Θεό ήταν ένα μυστικό, το οποίο γνώριζαν μόνον εκείνοι στους οποίους είχε αποκαλυφθεί η αλήθεια (από εκεί προέρχεται το

ονομα αυτών των παραλλαγών του Χριστιανισμού, από την ελληνική λέξη (γνωσίς). Εναντίον του υποβάθρου της πρόκλησης, που αποτέλεσαν οι Γνωστικιστικές ερμηνείες του Χριστιανισμού, η Εκκλησία τον 2^ο αι. τυποποίησε τα δόγματά της σχετικά με τη φύση του Θεού. Ένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά του «ορθόδοξου» Χριστιανισμού είναι η πίστη ότι υπάρχει μόνο ένας Θεός, ο οποίος δημιούργησε τον κόσμο, και ότι ο Χριστός ήταν ο υιός του. Παρά αυτήν την πίστη, θα ακολουθούσαν πολύ βίαιες συζητήσεις για την ακριβή φύση της σχέσης μεταξύ Θεού και Χριστού (η θεωρητική σχέση σχετικά με αυτή τη σχέση ονομάζεται «Χριστολογία»). Γύρω στο 200 μ.Χ., εμφανίστηκε η ιδέα ότι ο Θεός Πατέρας, ο Χριστός και το Άγιο Πνεύμα ήταν διαφορετικές οντότητες, οι οποίες μαζί αποτελούσαν τον «Έναν Θεό». Αυτή η σκέψη του τριπλού Θεού είναι γνωστή ως Τριάδα και θα ήταν αυτή που θα κέρδιζε τη θεωρητική μάχη, αν και η εγγενής άλογη φύση της ιδέας θα αποτελούσε αφορμή για πολλές αμφισβητήσεις, ειδικά στην Ανατολή.

Έτσι, όταν η Ρωμαϊκή κυβέρνηση άρχισε να καταβάλλει στη διάρκεια του 3^{ου} αι. μ.Χ. συντονισμένες προσπάθειες για να εξαλείψει τη νέα θρησκεία, θα διαπίστωνε ότι οι στασιμωδικές και ενίοτε χλιαρές προσπάθειές της ήταν εντελώς ανεπαρκείς για την ανατροπή ενός καλά οργανωμένου θεσμού, ο οποίος χαρακτηριζόταν από πεποιθήσεις σχεδιασμένες με σαφήνεια, τις οποίες υπερασπιζόταν με πάθος. Μένει να δούμε γιατί η Αυτοκρατορική κυβέρνηση κατέληξε να είναι τόσο εχθρική προς τον Χριστιανισμό. Στην αρχή, όταν οι Χριστιανοί ήταν πολύ λίγοι στον αριθμό και οι περισσότεροι μη Χριστιανοί δεν είχαν δει ποτέ Χριστιανό, κάποιες απόψεις του Χριστιανισμού προκάλεσαν τη διάδοση πολύ αρνητικών δοξασιών για αυτούς.

1. Υπήρχε η άποψη ότι οι εκλεκτικές αξιώσεις των Χριστιανών σήμαιναν ότι ήταν μισάνθρωποι. Η πίστη των Χριστιανών ότι ο Θεός τους ήταν ο μόνος θεός δεν τους οδηγούσε απλά στην απόρριψη των θεών των ειδωλολατρών γειτόνων τους. Αντίθετα, οι Χριστιανοί ισχυριζόνταν ότι οι ειδωλολατρικοί θεοί ήταν δαίμονες. Αυτή η στάση εκλαμβάνονταν, από όσους θεωρούσαν τους παραδοσιακούς θεούς δεδομένους, ως απόρριψη της φυσικής κοινωνίας.

2. Υπήρχε η άποψη ότι οι Χριστιανοί δεν δικαιολογούνταν να βασίζονται στις πεποιθήσεις τους στην παράδοση. Οι Ρωμαίοι δεν ήταν θετικά διατεθειμένοι προς τις φαινομενικά εκλεκτικές αξιώσεις από την πλευρά των Ιουδαίων, όμως οι Ιουδαίοι, με τις αντιλήψεις τους αυτές, παρέμεναν προσκολλημένοι στις παραδόσεις των προγόνων τους, μία στάση την οποία οι Ρωμαίοι μπορούσαν εύκολα να κατανοήσουν. Οι πρώτοι Χριστιανοί, από

την άλλη μεριά, ήταν σχεδόν εξ ορισμού άνθρωποι που είχαν εγκαταλείψει τις προγονικές θρησκευτικές αντιλήψεις τους για να ενστερνιστούν, ότι οι Ρωμαίοι θεωρούσαν την πιο αβάσιμη πρόληψη και, ακόμη χειρότερα, εγκληματική οργάνωση.

3. Δύο ήταν τα στοιχεία της πρώτης Χριστιανικής λατρείας που παρερμηνεύτηκαν. Η αναπαράσταση του Τελευταίου Δείπνου (η Ευχαριστία) έγινε κεντρικό στοιχείο στις θείες λειτουργίες. Εδώ, οι πιστοί συμβολικά έπιναν το αίμα του Χριστού και έτρωγαν τη σάρκα του, όμως αυτή η πρακτική συνδέθηκε λανθασμένα από τους μη Χριστιανούς με τον κανibalισμό, που υποτίθεται ότι χαρακτήριζε κάποιες κακόφημες μαγικές τελετές. Επιπλέον, η Ευχαριστία αποτελούσε μέρος μιας τελετής που ονομαζόταν «γιορτή αγάπης», στην οποία εξιμνούσαν την αγάπη τους στον Θεό σε μία κοινή γιορτή, αποκαλώντας του συντρόφους τους Χριστιανούς «αδελφούς και αδελφές». Και αυτή η πρακτική παρερμηνεύτηκε ως αντίστοιχη των κακόφημων ειδωλολατρικών πρακτικών, εφόσον θεωρούνταν ότι σήμαινε γενικά ασύδοτο σεξ και, πιο συγκεκριμένα, αιμομιξία.

Όσο αναληθείς και να ήταν αυτές οι κατηγορίες και όσο συχνά και αν ανασκευάζονταν, επανέρχονταν τακτικά στο υβρεολόγιο των ειδωλολατρών εναντίον της νέας θρησκείας. Φαίνεται πως δεν υπήρχε τον 1^ο αι. μ.Χ. ούτε ένα διάταγμα που να θέτει τον Χριστιανισμό εκτός νόμου, ενώ η διαδικασία με την οποία εμποδίστηκε για πρώτη φορά η πίστη στη νέα θρησκεία είναι αμυδρά κατανοητή. Στις αρχές του 2^{ου} αι. είχε καθιερωθεί η αντίληψη ότι ο Χριστιανισμός ήταν παράνομος και οι αρχικοί (και, βασικά, προς λάθος κατεύθυνση) λόγοι για την απαγόρευση της νέας θρησκείας δεν είχαν, πλέον, καμία σημασία. Έγινε, απλά, αποδεκτό ότι η πρακτική του Χριστιανισμού ήταν παράνομη και ότι, όσοι είχαν καταδικαστεί ως απαοί της και αρνούσαν να απαρηθθούν την πίστη τους, εκτελούνταν, συχνά με έναν μάλλον δυσάρεστο τρόπο.

Ο όρος που χρησιμοποιήθηκε από τους Χριστιανούς για να περιγράψουν τις προσπάθειες εξάλειψης της λατρείας τους ήταν «διωγμός». Από τη δική τους οπτική γωνία, δεν υπήρχε κανένας λόγος να γίνει κάποια διάκριση ανάμεσα στις διαφορετικές εκδηλώσεις εχθρότητας εναντίον τους, όμως υπάρχουν πράγματι διακριτές εξελίξεις στις ενέργειες της κυβέρνησης εναντίον του Χριστιανισμού. Για έναν και μισό αιώνα οι ενέργειες της κυβέρνησης εναντίον των Χριστιανών ήταν, ως επί το πλείστον, παθητικές. Αν κατηγορούνταν, καταδικάζονταν, όμως οι διοικητές των επαρχιών δεν έμπαιναν στον κόπο να τους ενοχλήσουν. Αυτό σήμαινε ότι στη διάρκεια των μέσων του 2^{ου} αι. μ.Χ. οι περισσότερες εκτελέσεις που γνωρίζουμε αφο-

ρούν σε εξέχοντα μέλη της ιεραρχίας. Μία αλλαγή στη διαδικασία γίνεται για πρώτη φορά αντιληπτή με τις αντι-Χριστιανικές ενέργειες στο Λούγδουνο, το 177 μ.Χ. Εκεί, ο διωγμός άρχισε με λαϊκή εξέγερση κατά των Χριστιανών, όμως, τελικά, ενεπλάκησαν οι τοπικές αρχές και ακολούθησαν δίκες και εκτελέσεις. Από το σημείο αυτό και μετά, οι δίκες που αφορούσαν σχετικά μεγάλους αριθμούς κανονικών Χριστιανών έγιναν συχνότερες, όπως και οι κατηγορίες που διατυπώνονταν εναντίον διακεκριμένων προσώπων.

Στις Χριστιανικές αφηγήσεις για τους μάρτυρες συχνά σώζονται οι «πράξεις» ή οι νομικές διαδικασίες εναντίον των Χριστιανών και, ενώ πολλές είναι φανταστικές ή έχουν υποστεί τουλάχιστον κάποια μυθιοποιηματική επεξεργασία, ορισμένες είναι, προφανώς, μετριοπαθείς και ακριβείς καταγραφές της εξέλιξης των υποθέσεων που εκδικάζονταν και μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε τη συμπεριφορά τόσο των Ρωμαίων διοικητών, όσο και των κατηγορουμένων Χριστιανών. Ο κύριος στόχος των αξιωματούχων ήταν να αναγκάσουν όσους παραδέχονταν ότι ήταν Χριστιανοί να απαρνηθούν την πίστη τους. Οι διοικητές χρησιμοποιούσαν κάθε είδους απειλή και τρόπους πειθούς για να καταφέρουν τον στόχο τους. Ενώ κάποιοι διοικητές ήταν αποφασιστικοί στις ενέργειές τους, οι μαρτυρίες υποδηλώνουν μία έντονη απροθυμία πολλών από αυτούς να επιβάλλουν τον θάνατο. Ο πλήρης αριθμός των μαρτύρων ήταν πάντα σχετικά μικρός και το ποσοστό των μαρτύρων σε σχέση με το συνολικό πλήθος των Χριστιανών πρέπει με το πέρασμα του χρόνου να μειωνόταν συνεχώς. Στο Λούγδουνο φαίνεται πως οι εξεγερθέντες επιχείρησαν να βρουν όσους Χριστιανούς μπορούσαν, όμως, στις περισσότερες πράξεις των μαρτύρων, είναι σαφές ότι δεν υπήρχε καμία συντονισμένη προσπάθεια από την πλευρά της κυβέρνησης να ασκήσει διώξεις εναντίον όλων των Χριστιανών. Όσοι βρισκόταν στη φυλακή δέχονταν συχνά επισκέψεις από ομοθρήσκους τους, οι οποίοι παρέμεναν, προφανώς, ανενόχλητοι. Επομένως, όσοι κατέληγαν σε δίκη, είχαν συλληφθεί για κάποιο είδος διάκρισης και, όντως, δημιουργήθηκε στους κόλπους της Χριστιανικής κοινότητας μία συζήτηση για τη νομιμότητα της επιδίωξης του μαρτυρίου μέσω της σκόπιμης πρόκλησης των αρχών. Επιπλέον, αν και οι περισσότερες μαρτυρίες για τις δίκες των μαρτύρων προέρχονται από τις Χριστιανικές πηγές και, έτσι, δίνουν έμφαση στην επιτυχία των μαρτύρων να διατηρήσουν την πίστη τους ως μάθημα για τους πιστούς, είναι σαφές ότι η απειλή ενός δυσάρεστου θανάτου ήταν αρκετή για να παρακινήσει τους λιγότερο σταθερούς να απαρνηθούν την πίστη τους. Παρ' όλα αυτά, το θέαμα εκείνων που ήταν

πράγματι πρόθυμοι να καούν ζωντανοί ή να κατασπαραχθούν από άγρια θηρία για την πίστη τους, άσκησε έντονη επιρροή, τόσο στους άλλους Χριστιανούς όσο και στον πληθυσμό γενικά.

Στα μέσα του αιώνα, σημειώθηκε μία αλλαγή στις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάπνιξη της νέας θρησκείας. Αντί για τις απειληγέστες διώξεις που είχαν θεσμοθετηθεί σύμφωνα με την κρίση τρίτων, κάποιοι αυτοκράτορες εξέδωσαν γενικά διατάγματα που καλλιεργούσαν σε όλη την Αυτοκρατορία την πρόθεση να επιδιωχθεί η πλήρης εξαφάνιση της νέας θρησκείας. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι υπαγόρευσε τη νέα πολιτική, εφόσον δεν διαθέτουμε άμεσες δηλώσεις από εκείνους που εισήγαγαν την αλλαγή, όμως φαίνεται ότι οι στρατιωτικές και πολιτικές ταραχές των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. αποδίδονται στον θυμό του θεού λόγω της διάδοσης της νέας θρησκείας. Επομένως, η παραδοσιακή απαγόρευση του Χριστιανισμού απέκτησε νέα σημασία, ως μέσο για την αποκατάσταση της εύνοιας του θεού και για το τέλος της κρίσης που αντιμετώπιζε η Αυτοκρατορική κυβέρνηση.

Δύο στοιχεία συνέβαλαν στη νέα απόφαση για συντονισμένη προσπάθεια εξάλειψης του Χριστιανισμού. Πρώτον, υπήρχε μία παραδοσιακή (και συγκεκριμένη) αντίληψη, ότι η επιτυχία του κράτους εξαρτιόταν από την εύνοια των θεών. Οι Ρωμαίοι είχαν πάντα την πίστη ότι ήταν ο ευσεβής λαός, όμως αυτή η ιδέα ποτέ δεν περιγράφηκε με σαφήνεια και έμεινε περισσότερο ως μία αφηρημένη ιδέα παρά ως ένα σαφώς διατυπωμένο δόγμα. Επιπλέον, εφόσον μέσα στο πλαίσιο του πολύμορφου παγανισμού δεν ήταν εύκολο να οριστεί ποιες ήταν οι θρησκευτικές πρακτικές που εξασφάλιζαν την εύνοια των θεών, ήταν ανέφικτο και ανώφελο να δοθεί ένας ακριβής ορισμός για το τι ήταν θρησκευτικά αποδεκτό: όσο συνεχίζονταν σε κάποια μορφή οι παραδοσιακές τελετές και διατηρούνταν η στρατιωτική και πολιτική ακεραιότητα της Αυτοκρατορίας μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένο ότι οι θεοί ήταν ικανοποιημένοι. Η σταδιακή πτωτική πορεία στις στρατιωτικές επιχειρήσεις και η δυναστική αστάθεια που χαρακτηρίζουν το πρώτο μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ. έθεσαν υπό αμφισβήτηση αυτή τη θεωρία. Επιπλέον, η ίδια η άνοδος του μονοθεϊστικού Χριστιανισμού αύξησε την επιρροή των ειδωλολατρικών πρακτικών, τουλάχιστον εξ αντιθέτου: η απόρριψη από τους Χριστιανούς των παραδοσιακών θρησκευτικών κανόνων και αντιλήψεων κατέστησε ευκολότερη την αποδοχή της λατρείας των παλιών θεών, ως μιας ενοποιητικής πρακτικής. Εν συντομία, φαίνεται πως στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. γεννήθηκε η ιδέα ότι οι παλιές αντιλήψεις (όποιες και αν θεωρούνταν ότι ήταν αυτές) ήταν η βάση με την οποία εξασφαλιζόταν η εύνοια

Οχι μόνον ανακάλεσε τα διατάγματα του πατέρα του, αλλά διέταξε την επιστροφή της δημευμένης περιουσίας της Εκκλησίας.

Αν και ο Χριστιανισμός εξακολούθησε να είναι εκτός νόμου στη διάρκεια όλου του υπολοίπου του 3^{ου} αι. μ.Χ., δεν σημειώθηκαν άλλες σημαντικές προσπάθειες εξάλειψής του μέχρι την τελική και πιο συντονισμένη επιχείρηση, που ξεκίνησε προς το τέλος της ηγεμονίας του Διοκλητιανού. Από τη στιγμή που αυτή η προσπάθεια (ο λεγόμενος Μεγάλος Διωγμός) συνδέεται στενά με την άνοδο στο αυτοκρατορικό αξίωμα του πρώτου Χριστιανού αυτοκράτορα, θα τη μελετήσουμε στη συζήτηση για την ηγεμονία του Διοκλητιανού.

Ο ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ, 284 μ.Χ. - 305 μ.Χ.

Ο Διοκλητιανός αποκατέστησε σε σημαντικό βαθμό τη δυναστική σταθερότητα, οπωσδήποτε προσωρινά. Στη διάρκεια των είκοσι, σχετικά ειρηνικών χρόνων, της ηγεμονίας του, προσπάθησε να λύσει ένα πλήθος προβλημάτων που είχαν ανακύψει τα προηγούμενα πενήντα χρόνια, κάποια με περισσότερη επιτυχία από τα υπόλοιπα. Αν και δεν μπορούν με κανέναν τρόπο να θεωρηθούν όλες οι πολιτικές του επιτυχημένες, ωστόσο η ηγεμονία του αντιπροσωπεύει, ως έναν βαθμό, το αποκορύφωμα των προηγούμενων τάσεων. Σε κάθε περίπτωση, το αυτοκρατορικό σύστημα που άφησε μετά την παραίτησή του ήταν σημαντικά αλλαγμένο σε σχέση με το Αυγούστιο σύστημα και θέτει τα πρότυπα για τον τρόπο διακυβέρνησης της Ύστερης Αυτοκρατορίας.

Μετά την καθιέρωσή του ως μόνου αυτοκράτορα, με την ήττα του Καρίνου, ο Διοκλητιανός γρήγορα αντιμετώπισε το πρόβλημα που είχε ταλανίσει πολλούς αυτοκράτορες τις προηγούμενες δεκαετίες. Οι απειλές στη συνοριακή γραμμή του Ρήνου απαιτούσαν την παρουσία εκεί του αυτοκράτορα, όμως υπήρχαν επίσης προβλήματα στον Δούναβη. Ο Διοκλητιανός, ο οποίος ήταν περίπου σαράντα χρόνων, δεν είχε δικούς του γιους (είχε, ωστόσο, μία κόρη) και, για να εξασφαλίσει έναν βοηθό, υιοθέτησε τον Ιούλιο του 285 μ.Χ. ως διάδοχο με τον τίτλο του Καίσαρα έναν φίλο του στρατηγό, τον Μαξιμιανό. Ο νέος Καίσαρας, που ήταν νεότερος από τον Διοκλητιανό κατά δέκα χρόνια περίπου, θα αποδεικνυόταν πολύ πιστός στον θετό του πατέρα. Ο Μαξιμιανός ήταν ένας αξιοπρεπής στρατηγός, όμως φαίνεται πως δεν διέθετε την πολιτική οξυδέρχεια του Διοκλητιανού και άφησε με προθυμία τις αποφάσεις σε εκείνον. Όπως πολλοί άλλοι στρατηγοί της εποχής του, ο Μαξιμιανός ήταν ένας ακαλλέεργητος άνθρωπος με ταπεινή καταγωγή από την Παννονία.

Η πρώτη δεκαετία της ηγεμονίας των συναδέλφων αυτοκρατόρων ήταν ταραχώδης. Από τα μέσα της δεκαετίας του 280 μ.Χ. ως τις αρχές της δεκα-

ετίας του 290 μ.Χ., ο Διοκλητιανός πηγαινοερχόταν συνέχεια από τον Δούναβη στην Ανατολή και το αντίστροφο, για να αντιμετωπίσει τις ποικίλες εξωτερικές απειλές. Πιο συγκεκριμένα, ανάγκασε έναν αδύναμο Πέρση βασιλιά να αναγνωρίσει κάποιες ρωμαϊκές κτήσεις στη βόρεια Μεσοποταμία. Στο μεταξύ, ο Μαξιμιανός ήταν πλήρως απασχολημένος με διάφορες ταραχές στη Δύση. Αρχικά είχε να αντιμετωπίσει τους λεγόμενους Bagaudae (κελτική λέξη που σημαίνει «πολεμιστές»). Αυτοί ήταν οργανωμένοι ληστές, μία ομάδα ανθρώπων που είχαν εκτοπιστεί από τις πολλές πρόσφατες εισβολές των Γερμανών στη Γαλατία. Στις αρχές του 286 μ.Χ. ο στρατός του Μαξιμιανού διέλυσε τους ληστές και, στη συνέχεια, ο Μαξιμιανός αφιέρωσε τα χρόνια που ακολούθησαν (ως το 288 μ.Χ.) στην αποκατάσταση της τάξης στον Ρήνο. Στο μεταξύ, αναγκάστηκε να αδιαφορήσει για μία εξέγερση στη Βρετανία.

Το 285 μ.Χ. ένας Γαλάτης, ο Μουσαίος Καραύσιος (Musaes Carausius), ανέλαβε το έργο της εκκαθάρισης των θαλασσών από τους πειρατές. Αρχικά, σημείωσε επιτυχία, όμως, στη συνέχεια, ακούστηκαν φήμες ότι συνεργάζονταν μαζί τους, με στόχο το προσωπικό του κέρδος. Όταν ο Καραύσιος έμαθε ότι ο Μαξιμιανός διέταξε την εκτέλεσή του, αυτοανακηρύχθηκε Αίγυπτος στη Βρετανία και κατέλαβε την ακτή της Γαλατίας. Σε απάντηση, ανακηρύχθηκε Αίγυπτος και ο Μαξιμιανός, όμως οι εκστρατείες του στον Ρήνο εμπόδιζαν οποιαδήποτε δράση εναντίον του Καραύσιου, ο οποίος φαίνεται πως ήταν ικανοποιημένος που αφέθηκε ήσυχος, αναγνωρίζοντας ως συναδέλφους αυτοκράτορες τον Μαξιμιανό και τον Διοκλητιανό. Ο Μαξιμιανός και ο Διοκλητιανός, ωστόσο, δεν επέστρεψαν τη φιλοφρόνηση. Την άνοιξη του 289 μ.Χ. ο Μαξιμιανός ήταν τελικά σε θέση να εξαπολύσει θαλάσσια επίθεση στη Βρετανία, όμως απέτυχε.

Ήταν τώρα σαφές ότι ακόμη και δύο αυτοκράτορες δεν ήταν ικανοί να αντιμετωπίσουν τις πολλές αντίξοες περιστάσεις που απαιτούσαν συγχρόνως την επί τόπου παρουσία του αυτοκράτορα. Ο Διοκλητιανός θα αντιμετώπιζε μία ανυπόφορη κατάσταση, αν οι Πέρσες εξαπέλυαν επίθεση στη Συρία, την ίδια στιγμή που οι Γερμανοί επιχειρούσαν για ακόμη μία φορά να διασχίσουν τον κάτω ρου του Δούναβη· όσο για τον Μαξιμιανό, θα αναγκαζόταν να εμπλακεί σε μία μεγάλη εκστρατεία για να εκτοπίσει τον Καραύσιο, όμως υπήρχε πάντα μεγάλη πιθανότητα να ξαναρχίσουν οι ταραχές στον Ρήνο. Η λύση που συνέλαβε ο Διοκλητιανός γι' αυτή την κατάσταση ήταν ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης που ονομάστηκε «τετραρχία».

Την άνοιξη του 293 μ.Χ. ανακηρύχθηκαν δύο Καίσαρες. Στη Δύση ο Μαξιμιανός προήγαγε τον διοικητή των πραιτοριανών, Κωνσταντίο

Χλωρό, ενώ στην Ανατολή προβιάστηκε από τον Διοκλητιανό κάποιος Γαλέριος. Και οι δύο Καίσαρες ήταν ταπεινής καταγωγής, από την περιοχή σωματοφυλακή του αυτοκράτορα πριν γίνει αξιωματικός. Δεν είναι τίποτα γνωστό για τη σταδιοδρομία του Γαλέριου, όμως, πιθανόν, να ήταν παρόμοια. Και οι δύο είχαν περίπου την ηλικία του Μαξιμιανού και ο καθένας τους ήταν γαμπρός του Αυγούστου που τους είχε διορίσει. Ο Κωνσταντίος ήταν ήδη νυμφευμένος με την κόρη του Μαξιμιανού, αφού χώρισε την προηγούμενη γυναίκα του, από την οποία είχε έναν γιο που ονομαζόταν Κωνσταντίνος. Ο Γαλέριος νυμφεύτηκε την κόρη του Διοκλητιανού, Γαλερία Βαλερία, αν και δεν είναι γνωστό ακριβώς το τότε.

Η αυτοκρατορία είχε τώρα τέσσερις αυτοκράτορες – δύο Αυγούστους και δύο Καίσαρες – δεν υπήρχε όμως σταθερή εδαφική διαίρεση της αυτοκρατορίας. Ο Μαξιμιανός, γενικά, κυβερνούσε την Ιταλία από το Μιλάνο, ενώ ο Κωνσταντίος ήταν υπεύθυνος για τη Γαλατία και τη Βρετανία. Στην Ανατολή, ωστόσο, η κατάσταση δεν ήταν τόσο σαφής. Κάποιες φορές ο Διοκλητιανός ήταν στην Ανατολή, ενώ ο Γαλέριος στον Δούναβη, υπάρχουν, ωστόσο, μαρτυρίες και για το αντίστροφο. Οι αυτοκράτορες ενεργούσαν ο ένας εξ' ονόματος του άλλου, εκδίδοντας κοινά διατάγματα. Πράγματι, υπήρχε μία επιτροπή τεσσάρων συνεργατών, που ενεργούσαν από κοινού ως αυτοκράτορες και μοίραζαν τις αρμοδιότητες σε μία ευκαιριακή βάση. Ο Διοκλητιανός ήταν, σαφώς, το ανώτερο μέλος, ενώ οι υπόλοιποι υπάκουαν στην εξουσία του.

Παρ' ότι οι προσωπικότητες των αυτοκρατόρων επέτρεπαν τη συνεργασία τους, τα γεγονότα του μισού αιώνα που προηγήθηκε κατέδειξαν την ανάγκη να εξασφαλιστεί η ειρηνική διαδοχή και ο Διοκλητιανός επινόησε μία έξυπνη λύση για το πρόβλημα. Μετά τον θάνατο ενός Αυγούστου, θα τον διαδεχόταν ο Καίσαράς του, ο οποίος με τη σειρά του θα διορίζε έναν νέο Καίσαρα. Δυστυχώς, αυτό το θεωρητικά καθαρό σύστημα δεν έλαβε υπόψη του τη δυναστική πραγματικότητα. Στην αρχαιότητα υπήρχε η προσδοκία ότι τη θέση του πατέρα θα κληρονομούσε ένας γιος. Αν και ο Διοκλητιανός δεν είχε δικό του γιο, ο Μαξιμιανός είχε και θα ήταν αφυσικό για αυτόν τον γιο να παρακαμφθεί στη διαδοχή. Έμενε να διαπιστωθεί πως θα λειτουργούσε στην πράξη αυτό το σύστημα.

Το 293 μ.Χ. ο νέος Καίσαρας, Κωνσταντίος, επιτέθηκε στον Καραύσιο στην ακτή της Γαλατίας, καταλαμβάνοντας τη Βουλώνη, ύστερα από μία μνημειώδη πολιορκία. Η ακτή της Γαλατίας έπαψε να υποστηρίζει τον Καραύσιο, ο οποίος δολοφονήθηκε στη Βρετανία από τον Άλλικτο, έναν

αξίωμα των οικονομικών. Ύστερα από δύο ολόκληρα χρόνια προετοιμασίας, ο Κωνσταντίνος τελικά εξαπέλυσε επίθεση πέρα από το Αγγλικό Κανάλι το 296 μ.Χ., ενώ ο Μαξιμιανός διατηρούσε τα πράγματα ήρεμα στον Ρήνο. Ακριβώς για αυτό το είδος συνεργασίας σχεδιάστηκε η τετραρχία και ο Άλληκτος ηττήθηκε εύκολα.

Τα χρόνια 294-295 μ.Χ. ο Διοκλητιανός εξεστράτευσε κατά μήκος του Δούναβη και κέρδισε αρκετές νίκες, ώστε να διατηρηθεί εκεί η τάξη για αρκετά χρόνια, όμως ξανάρχισαν οι ταραχές στην Ανατολή. Το 293 μ.Χ. κατέλαβε τον περσικό θρόνο ένας πιο δραστήριος βασιλιάς, που επιθυμούσε να αποκηρύξει την ταπεινωτική συμφωνία του 287 μ.Χ. Στα τέλη του 296 μ.Χ. είχε εκτοπίσει τον βασιλιά της Αρμενίας που υποστηριζόταν από τους Ρωμαίους και, σε απάντηση, κατέφτασαν στα σύνορα ο Διοκλητιανός και ο Γαλέριος. Ο Γαλέριος ηγήθηκε μιας γρήγορης προέλασης στη βόρεια Μεσοποταμία, η οποία κατέληξε σε αποτυχία. Όσο εκείνος αφιέρωνε τα επόμενα χρόνια στη συγκέντρωση νέου στρατού κατά μήκος του Δούναβη, ο Διοκλητιανός ασχολούνταν με την κατάπνιξη μιας μεγάλης εξέγερσης στην Αίγυπτο, που είχε προκληθεί από την εισαγωγή ενός νέου φορολογικού συστήματος. Το 298 μ.Χ. ο Γαλέριος ξανάρχισε την επίθεση κατά των Περσών αφού νίκησε τον περσικό στρατό, προχώρησε νότια στον Τίγρη και κατέλαβε την πρωτεύουσα, Κτησιφώνα. Στο σημείο αυτό, ο Διοκλητιανός ηλέγη τον Γαλέριο για την προέλασή του και διαπραγματεύτηκε μία μετριοπαθή, αλλά σημαντική, ενίσχυση της ρωμαϊκής θέσης στα ανατολικά σύνορα: ο Πέρσης βασιλιάς αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τη ρωμαϊκή κυριαρχία στην Αρμενία, να αναγνωρίσει τη ρωμαϊκή επαρχία της Μεσοποταμίας και να παραδώσει πέντε μικρές επαρχίες που βρίσκονταν στην άλλη πλευρά του Τίγρη. Ύστερα από όλες αυτές τις ταραχές τον 3^ο αι. μ.Χ., η νικηφόρος κατάληξη αυτής της εκστρατείας έδωσε, τελικά, στους Ρωμαίους τον πλήρη έλεγχο της βόρειας Μεσοποταμίας, η οποία υφίστατο αποσπασματικές καταπατήσεις από την εποχή του Τραϊανού.

Στα τέλη της δεκαετίας του 290 μ.Χ. είχε αποκατασταθεί η ειρήνη στο μεγαλύτερο μέρος της Αυτοκρατορίας. Όλες οι περιοχές αναγνώρισαν την κεντρική εξουσία, τα σύνορα στον Ρήνο και τον Δούναβη ήταν σχετικά ήρεμα και οι Πέρσες είχαν ηττηθεί ολοκληρωτικά. Ήταν τεράστιο κατόρθωμα το να αποκαταστήσει κανείς μία μορφή ηρεμίας στα σύνορα, όμως ο Διοκλητιανός ανέλαβε την ευθύνη και για ένα πλήθος εσωτερικών μεταρρυθμίσεων, που είχαν στόχο τη σταθεροποίηση της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης, μετά τις ταραχές που την είχαν καταπονήσει στη διάρκεια των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις επηρέασαν όχι μόνον τις

διοικητικές και φορολογικές μεθόδους της κυβέρνησης αλλά και τον ίδιο τον χαρακτήρα του αυτοκρατορικού θεσμού. Ο Διοκλητιανός προσπάθησε, εξάλλου, να νομοθετήσει μία νέα κοινωνική και θρησκευτική ενότητα για την Αυτοκρατορία. Αν και οι προσπάθειές του είχαν περιορισμένη επιτυχία, παρ' όλα αυτά, οφείλει κανείς να θαυμάσει την ευρύτητα πνεύματος που απεικονίζει η προσπάθειά του να λύσει όλα αυτά τα ακανθώδη ζητήματα.

Ο Διοκλητιανός συνειδητοποίησε ότι η άρση της πίστης των στρατιωτών προς μια δυναστεία αποτελούσε μία ουσιαστική απειλή για τη μακροπρόθεσμη σταθερότητα της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Ένα μέρος της λύσης του Διοκλητιανού ήταν η τετραρχία ως σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο απέφυγε τον κίνδυνο που συνιστούσε η ανάγκη ύπαρξης γενικής στρατιωτικής διοίκησης σε μέτωπο, στο οποίο δεν ήταν παρών ο αυτοκράτορας. Προφανώς, αισθανόμενος ότι αυτό δεν αρκούσε, ο Διοκλητιανός αποφάσισε να περιορίσει την τάση των στρατιωτών να δολοφονούν τους αυτοκράτορες, εξυψώνοντας το πρόσωπό του και αυξάνοντας το σχεδόν θείκό δέος προς τον κάτοχο του αυτοκρατορικού αξιώματος. Για τον σκοπό αυτό, ο Διοκλητιανός τυποποίησε και επεξεργάστηκε συγκεκριμένες τάσεις προς την κατεύθυνση της επαύξησης της μυστικιστικής πίστης στον αυτοκράτορα, η οποία συνεχιζόταν από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.

Πρώτον, ο Διοκλητιανός εισήγαγε την ιδέα της ύπαρξης θείκης εντολής για την εξουσία του, εγκαταλείποντας την αξίωση ότι ο αυτοκράτορας χειραζόταν την αναγνώριση της Συγκλήτου. Ο Διοκλητιανός δεν ζήτησε ποτέ από τη Σύγκλητο να νομιμοποιήσει τη θέση του και πάντα μετρούσε την αρχή της ηγεμονίας του από την ημέρα της αναγόρευσής του από τα στρατεύματα. Η εξουσία του, ωστόσο, δεν αντλούνταν από τους στρατιώτες. Αντίθετα, η ηγεμονία του οριζόταν άμεσα από τους θεούς. Τόσο αυτός, όσο και ο Μαξιμιανός συνδέονταν με συγκεκριμένους θεούς: ως το ανώτερο μέλος, ο Διοκλητιανός συνδεόταν με τον Δία, τον πρώτο θεό του Ρωμαϊκού κράτους, και όσα πράγματα συνδέονταν με τον Διοκλητιανό ονομάζονταν «Δία»· ο Μαξιμιανός, από την άλλη, συνδεόταν κανονικά με τον θεοποιημένο ήρωα Ηρακλή, ο οποίος είχε εκπληρώσει πολλές «Ηρακλείες» αποστολές με την παρότρυνση των θεών. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς θα διατηρούνταν τα επόμενα χρόνια αυτό το ειδωλολατρικό σύστημα νομιμοποίησης, εφόσον η υιοθέτηση του Χριστιανισμού από τον Κωνσταντίνο έδωσε τέλος στην εξέλιξή του, ωστόσο οι Χριστιανοί αυτοκράτορες συνέχισαν να αντλούν τη νομιμότητά τους από τον Χριστιανό θεό.

Ο Διοκλητιανός εισήγαγε, εξάλλου, ένα επεξεργασμένο τελετουργικό, που είχε στόχο να αναδείξει τον αυτοκράτορα ως ανώτερο από έναν κανό-

νικό άνθρωπο. Από τώρα και στο εξής, οι αυτοκράτορες δεν θα συγχρωτίζονταν πλέον με τους υπηκόους τους. Αντίθετα, εμφανίζονταν μόνον σε περιστάσεις τελετών, που αποκτούσαν τη μορφή θεϊκών επιφανιών. Οι κοινοί άνθρωποι που έρχονταν σε επαφή με τον αυτοκράτορα έπρεπε να νιώθουν προϋψήματα, κάτι που ήταν αδιανόητο την εποχή της Ηγεμονίας: άνθρωποι που είχαν προσχθεί, επεδείκνυαν την υποταγή τους με γονυκλισία μπροστά στον αυτοκράτορα και φίλημα της άκρης της κόκκινης τηβένου του. Δημιουργήθηκαν, εξάλλου, περίτεχνα τελετουργικά για τις σπάνιες πλέον, αυτοκρατορικές εμφανίσεις και δεν επιτρεπόταν στον ίδιο τον αυτοκράτορα να ενεργεί δημόσια όπως ένας κανονικός άνθρωπος (αργότερα, οι αυτοκράτορες θα έφταναν σε γελοίες ακρότητες, αρνούμενοι να τους βλέπουν όταν χαμογελούσαν ή γελοούσαν). Αυτός ο τρόπος συμπεριφοράς δεν συμβαδίζει με τις σύγχρονες αντιλήψεις, όμως, ενώ ο σφετερισμός δεν εξαλείφθηκε τον 4^ο αι. μ.Χ., η δυναστική συνέχεια ήταν πολύ μεγαλύτερη και αυτό πρέπει να αποδοθεί, τουλάχιστον εν μέρει, στην εξύψωση της θέσης του αυτοκράτορα από τον Διοκλητιανό.

Ο Διοκλητιανός έπρεπε, εξάλλου, να καταλήξει σε μόνιμες ρυθμίσεις σχετικά με την ανάπτυξη του στρατού, του οποίου την πίστη προσπαθούσε να εξασφαλίσει. Ο εχθρικός Χριστιανός συγγραφέας Λακτάντιος (Lactantius) ισχυρίζεται ότι η δημιουργία τεσσάρων αυτοκρατόρων σήμαινε ότι οι στρατιώτες και οι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι είχαν τετραπλασιαστεί στον αριθμό. Αυτό, βεβαίως, δεν αληθεύει, ωστόσο υπήρξε σημαντική αύξηση στο μέγεθος του στρατού. Επί Σεπτίμιου Σεβήρου, υπήρχαν τριάντα τρεις λεγεώνες, με 160.000 άνδρες περίπου, και συγκεντρώθηκε ένας ανάλογος αριθμός επικουρικών σωμάτων από τους μη Ρωμαίους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Ο αριθμός των λεγεώνων έγινε ακόμη μεγαλύτερος στη διάρκεια των ταραχών των μέσων του 3^{ου} αι. μ.Χ., όμως τα συμπληρωματικά σώματα προφανώς μειώθηκαν σημαντικά. Έχει διατυπωθεί η εικασία ότι, επί Διοκλητιανού, ο στρατός αριθμούσε ίσως 400.000 με 600.000 άνδρες, όμως αυτά τα νούμερα είναι πολύ υποθετικά και κάποιοι μελετητές φτάνουν μέχρι το σημείο να προτείνουν ότι ο στρατός δεν αυξήθηκε σε μέγεθος.

Ο Διοκλητιανός, προφανώς, προσπάθησε να επαναφέρει την Αυγούστεια στρατηγική τοποθέτησης των στρατευμάτων κατά μήκος των συνόρων, χωρίς την ύπαρξη μόνιμης στρατηγικής εφεδρείας. Φαίνεται πως ο Διοκλητιανός αποφάσισε να μην συνεχίσει την πρακτική των μέσων του 3^{ου} αι. (που είναι διακριτή επί Γαλλικού), σύμφωνα με την οποία δημιουργούνταν μόνιμες στρατηγικές εφεδρείες, οι οποίες στρατοπέδευαν σε κάποια απόσταση πίσω από τα σύνορα. Όταν οι στρατοί της τετραρχίας πολεμούσαν

σε εκστρατεία, αυτοί συγκροτούνταν από αποσπάσματα από τις διάφορες τοπικές φρουρές, όπως ήταν η πρακτική στο παρελθόν. Έχει διατυπωθεί η πρόταση ότι, σε μία προσπάθεια να σταματήσουν οι συνεχείς παραβιάσεις των συνόρων από τους εισβολείς, ο Διοκλητιανός θεομοθέτησε την πολιτική της δημιουργίας αυτού που μπορεί να ονομασθεί «άμυνα σε βάθος», με τη δημιουργία πολλών οχυρών θέσεων σε στρατηγικά σημεία, σε έκταση αρκετών μιλίων πίσω από τα σύνορα. Αυτές οι οχυρές θέσεις θα καθυστέρουσαν τους εισβολείς, έως ότου σχηματιζόταν ο στρατός που θα τους αντιμετώπιζε και θα τους εμπόδιζε να χρησιμοποιήσουν το ρωμαϊκό οδικό σύστημα. Ελλείψει, ωστόσο, άμεσων αναφορών, σχετικών με τις προθέσεις του Διοκλητιανού, είναι παρακινδυνευμένο να διατυπωθούν υποθέσεις για την πολιτική του και, σε κάθε περίπτωση, ο Κωνσταντίνος θα εγκατέλειπε την προσπάθεια επαναφοράς της στατικής άμυνας και θα επανεισήγε την πολιτική της δημιουργίας μόνιμων εφεδρειών.

Ο Διοκλητιανός, εξάλλου, θέσπισε μία ριζική μεταρρύθμιση στη δομή της διοίκησης των επαρχιών. Πρώτον, αύξησε σημαντικά τον αριθμό των επαρχιών. Κατά την διάρκεια της Ηγεμονίας, υπήρχε μία τάση διαίρεσης των μεγάλων επαρχιών (έτσι, μειωνόταν ο αριθμός των λεγεώνων που βρισκόταν υπό τον έλεγχο των διοικητών), όμως στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. η συνολική διάταξη των επαρχιών μπορούσε ακόμη να συγκριθεί με τις ρυθμίσεις της εποχής της εγκαθίδρυσης της Ηγεμονίας από τον Αύγουστο. Σύμφωνα με τη μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού, οι περισσότερες επαρχίες διακρίθηκαν σε μικρότερες μονάδες, πράγμα που, λίγο πολύ, διπλασίασε τον αριθμό των επαρχιών. Τώρα που οι επαρχίες ήταν τόσο μικρές, έγινε αισθητή η ανάγκη ότι έπρεπε να μεσολαβεί ανάμεσα στους διοικητές των επαρχιών και την κεντρική κυβέρνηση ένα άλλο επίπεδο διοίκησης. Ο καθένας από τους τέσσερις αυτοκράτορες είχε έναν διοικητή των πραιτοριανών, ο οποίος επέβλεπε την αστική διοίκηση ως σύνολο, ενώ οι επαρχίες ήταν ομαδοποιημένες σε δώδεκα ενότητες, που ονομάζονταν «διοικήσεις» (η λέξη είναι ελληνική και σημαίνει «διοικητική μονάδα»). Κάθε διοίκηση είχε επικεφαλής έναν *vicarius* (στην κυριολεξία «αντιπρόσωπο» του διοικητή των πραιτοριανών· στην πράξη, αυτή η ιεραρχία δεν ήταν τόσο ξεκάθαρη όσο φαινόταν· οι διοικητές μπορούσαν να αγνοήσουν τον *vicarius* και να διαπραγματευθούν απευθείας με τον διοικητή του πραιτορίου ή τον αυτοκράτορα και αντιστρόφως).

Ο Διοκλητιανός εισήγαγε μία ριζική αλλαγή στις εξουσίες των διοικητών, οι οποίοι, σύμφωνα με την πρακτική που εφαρμόζονταν την εποχή της Δημοκρατίας, είχαν στο παρελθόν απόλυτο έλεγχο τόσο της πολιτικής όσο και της

στρατιωτικής εξουσίας. Τώρα η στρατιωτική εξουσία αφαιρέθηκε από τους διοικητές και η διοίκηση του στρατού των συνόρων δόθηκε στους στρατηγούς που ονομάζονταν *duces* (στον ενικό: *dux*), οι οποίοι είχαν υπό τον έλεγχό τους τις στρατιωτικές δυνάμεις που στρατοπέδευαν σε αρκετές επαρχίες. Τα κίνητρα γι' αυτή την απόφαση ήταν πολλά. Οι διοικητές είχαν τώρα πιο εκτεταμένες διοικητικές αρμοδιότητες· έτσι, ο έλεγχος τόσο των πολιτικών, όσο και των στρατιωτικών υποθέσεων θα ξεπερνούσε τις δυνατότητες ενός και μόνον άνδρα. Ο χωρισμός της στρατιωτικής εξουσίας θα εμπόδιζε, εξάλλου, τη δυνατότητα των στρατιωτικών διοικητών να εξεγερθούν, εφόσον θα έπρεπε να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της χωριστής τώρα πολιτικής εξουσίας. Τέλος, ο χωρισμός των πολιτικών αρμοδιοτήτων από τη διοίκηση του στρατού θα διευκόλυνε την προαγωγή των ικανών αξιωματούχων μέσα στον στρατό, καθώς η έλλειψη εκπαίδευσης δεν θα παρακάλυπτε πια τη διοίκηση της επαρχίας. Στο παρελθόν, η ο διοικητής έπρεπε να είναι σωστά πεπαιδευμένος, ώστε να χειριστεί τα νομικά θέματα που προέκυπταν (πράγμα που περιορίζει τους υποψηφίους σε όσους είχαν αριστοκρατική καταγωγή) ή αυτά τα νομικά θέματα δεν επιλύονταν (όπως συνέβη πολλές φορές στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ.). Η νέα πολιτική θα επέκτεινε την αυτονομία του στρατού ως θεσμού γενικά και, πιο συγκεκριμένα, θα επέτρεπε στους βάρβαρους Γερμανούς να αποκτήσουν υψηλές διοικητικές θέσεις.

Σύμφωνα με αυτή τη γενικά αντισυγκλητική στάση, ο Διοκλητιανός εξαίρεσε σε σημαντικό βαθμό τους συγκλητικούς από τις περισσότερες θέσεις των διοικητών· από τους συγκλητικούς προέρχονταν οι διοικητές μόνων μειωμένων επαρχιών της Ασίας και Αφρικής και για τις διοικητικές υποδιαιρέσεις της Ιταλίας. Οι περισσότεροι από τους άλλους διοικητές ανήκαν στη λεγόμενη ιπλική τάξη, ήταν δηλαδή πλούσιοι άνθρωποι, των οποίων η διάκριση στις κυβερνητικές υποθέσεις οφειλόταν αποκλειστικά στον διορισμό τους από τον αυτοκράτορα (και όχι τόσο στον μεγάλο τους πλούτο και στην κληρονομική συμμετοχή τους στη Σύγκλητο). Πιο συγκεκριμένα, αυτοί οι αξιωματούχοι προέρχονταν από την τάξη των βουλευτών, των πλουσιότερων μελών των τοπικών πόλεων-κρατών (βλ. σσ. 399-400).

Ο Διοκλητιανός θέσπισε μία σημαντική μεταρρύθμιση στο φορολογικό σύστημα και σημαντικό κίνητρο για τη μείωση του μεγέθους των επαρχιών ήταν ο ρόλος που θα έπαιζαν οι διοικητές στην επίβλεψη αυτού του νέου συστήματος. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, η νομισματική και οικονομική κρίση του 3^{ου} αι. μ.Χ. είχε υποσκάψει σημαντικά την ικανότητα της κυβέρνησης να συντηρεί τον στρατό, καθώς ο πληθωρισμός υπονόμεισε ολοκληρωτικά το

χαιτικό σύστημα των νομισματικών φόρων της Ηγεμονίας, ενώ οι συνεχείς εμφύλιοι πόλεμοι εμπόδισαν τη μεταβίβαση των φορολογικών εισπράξεων στους στρατούς που βρισκόταν στην περιφέρεια της Αυτοκρατορίας (βλ. σ. 348). Αντίθετα, οι ευκαιριακές εισφορές επείγουσας ανάγκης, που ονομάζονταν «επιτάξεις» επιβάλλονταν ως απαραίτητες από τον στρατό, όπου και αν βρισκόταν. Ένα τέτοιο σύστημα είναι εγγενώς ανεπαρκές και θα μπορούσε εύκολα να εκφυλιστεί στη μορφή ληστρικών εμβασμών.

Ο Διοκλητιανός προσπάθησε να τακτοποιήσει τις εισπράξεις από τις επιτάξεις σε μία λογική βάση. Κατήργησε όλους τους παραδοσιακούς αυτοκρατορικούς φόρους και τους αντικατέστησε με ένα σύστημα που βασιζόταν στη μεταβαλλόμενη κατά περιοχή εφαρμογή μιας και μόνης μεθόδου αποτίμησης της γης. Κατά βάση, υπήρχαν τώρα δύο μονάδες μέτρησης, το *iugum* (πληθυντικός: *iuga*) και το *caput* (πληθυντικός: *capita*). *Iugum* σημαίνει «ζυγός» και αναφέρεται στην παραγωγική δυνατότητα της γης *caput* («κεφάλι») σημαίνει την παραγωγική δυνατότητα ενός μέσου ανθρώπου. Σε κάθε περιοχή, η γη διαιρούνταν σε διαφορετικές κατηγορίες με βάση την παραγωγικότητα και ένα *iugum* αποτελούνταν από μία συγκεκριμένη έκταση γης για μία συγκεκριμένη κατηγορία, ώστε, ενώ η έκταση γης σε *iugum* διέφερε για κάθε κατηγορία, κάθε *iugum* είχε (θεωρητικά) ίση παραγωγική δυνατότητα. Για παράδειγμα, στη Συρία ένα *iugum* αποτελούνταν από πέντε *iugera* (μονάδα μέτρησης γης) αμπελοκαλλιέργειας, από είκοσι στην καλύτερα αρόσιμη γη, από σαράντα ή πενήντα στη γη κατώτερης ποιότητας, από 225 *perticae* (μικρή μονάδα μέτρησης γης) παραγωγικών δένδρων ελιάς, ή από 450 *perticae* ορεινών δένδρων ελιάς. Όσο για τα «κεφάλια», αυτά αντιπροσώπευαν την εργασία που απαιτούνταν για τη γη. Στους ανθρώπους επιβάλλονταν φόροι, με βάση την καταγραφή τους στον κατάλογο των «κεφαλιών», σε ηλικία δώδεκα ή δεκατεσσάρων ετών και απαλλάσσονταν από αυτούς στα εξήντα πέντε. Οι άνδρες υπολογίζονταν πάντα οι γυναίκες υπολογίζονταν ως πλήρες κεφάλι σε κάποιες περιοχές, ως τμήμα σε κάποιες άλλες, ενώ σε κάποιες δεν υπολογίζονταν καθόλου. Τα ζώα υπολογίζονταν επίσης ως «κεφάλια» με βάση διάφορα κριτήρια που καθορίζονταν κατά περίπτωση αναλογικά.

Το σύστημα αυτό ήταν ιδιαίτερα ευέλικτο. Από τη μια μεριά, παρείχε το επίσημο κριτήριο, με το οποίο μπορούσαν να αποτιμηθούν όλοι και όλα στην αγροτική οικονομία. Το σύστημα εξασφάλιζε έτοιμο το κριτήριο που θα εφαρμοζόταν για όλους τους μεγαλογαιοκτήμονες και για εκείνους των οποίων η γη κάλυπτε έκταση μικρότερη του ενός *iugum*. Η γη αυτών μπορούσε να αθροιστεί συνολικά, ώστε να σχηματίσει ένα *iugum*, του οποίου η

φορολογική επιβάρυνση μπορούσε να κατανεμηθεί εξίσου στους γαιοκτήμονες, των οποίων η γη το αποτελούσε. Τέθηκε σε εφαρμογή ένα τεράστιο σύστημα απογραφής για την κατάρτιση καταλόγου, όπου θα καταγράφονταν όσα και όσοι υπόκειντο σε αγροτικούς φόρους. Αρχικά, η απογραφή θα γινόταν κάθε πέντε χρόνια, όμως, λόγω του μεγέθους της διαδικασίας, το διάστημα μεταξύ των αναθεωρήσεων της απογραφής αργότερα αυξήθηκε στα δέκα πέντε χρόνια. Ενίοτε, το πλήθος των *capita* και *iuga* αθροίζονταν μαζί: άλλοτε οι φόροι κατανέμονταν χωριστά για *capita* ή *iuga*. Το σύστημα αυτό μπορούσε, εξάλλου, να χρησιμοποιηθεί για την κατανομή φορολογικών εισφορών σε είδος και για τη στρατολόγηση.

Αυτό το σύστημα κεφαλικής φορολόγησης παρείχε τεράστια πλεονεκτήματα στην κυβέρνηση. Αντί να υπάρχει ένα ανελαστικό εισόδημα που υφίστατο τη διαβρωση του πληθωρισμού και το οποίο δεν μπορούσε να αλλάξει, ώστε να ανταποκριθεί στις οικονομικές ανάγκες της κυβέρνησης, το νέο σύστημα επέτρεπε στην κυβέρνηση να καθορίζει τις σχεδιασμένες της ανάγκες και, στη συνέχεια, να επιβάλλει δίκαια τους αναγκαίους φόρους στους φορολογούμενους. Μακροπρόθεσμα, το μεγαλύτερο μειονέκτημα του συστήματος ήταν η προϋποτιθέμενη αποδοτικότητα του: εφόσον δεν υπήρχε κανένα πρακτικό όριο στη δυνατότητα της κυβέρνησης να αυξάνει το φορολογικό βάρος κατά μονάδα, η κυβέρνηση δεν είχε κανένα ιδιαίτερο κίνητρο εξοικονόμησης χρημάτων και μπορούσε, αντίθετα, απλά να αυξάνει το ύψος του φόρου, όπως φαίνεται πως συνέβη τον 4^ο αι. μ.Χ. Η κατάσταση θα είχε δυσμενείς επιπτώσεις, αφού οι μεγαλογαιοκτήμονες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν την επιρροή τους για να αποφύγουν το μερίδιο του φόρου που τους αναλογούσε, πράγμα που αύξανε το φορολογικό βάρος που επιβαλλόταν στους μικρούς γαιοκτήμονες.

Το κεφαλικό σύστημα είχε μία σημαντική παρενέργεια. Από τη στιγμή που το σύστημα βασιζόταν στον συνολικό υπολογισμό της γης και των κατοίκων της, ήταν ενοχλητικό για την κυβέρνηση το ενδεχόμενο οι κάτοικοι να μετακινηθούν κάπου αλλού πριν από την αναθεώρηση της απογραφής. Το γεγονός οδήγησε σε μία ευρεία νομοθεσία τον 4^ο αι. μ.Χ., που απαγόρευε στους χωρικούς να εγκαταλείψουν τη γη με την οποία είχαν εξαρχώς καταγραφεί στην απογραφή. Είναι σαφές ότι το σχέδιο δέσμευσης των αγροτών με τη γη είχε υποκινήθει από οικονομικούς λόγους, όμως η νομοθεσία αυτή συνέβαλε στην αύξηση των δουλοπαροίκων στην Ύστερη Αρχαιότητα.⁷⁶

⁷⁶ Οι αβέβαιες μαρτυρίες δεν καθιστούν σαφές αν η αυτοκρατορική νομοθεσία ήταν ο

Η δέσμευση των χωρικών με τη γη ήταν ένα μέρος ενός γενικού σχεδίου οργάνωσης της αστικής ζωής, σύμφωνα με τις οικονομικές ανάγκες της κυβέρνησης και του στρατού. Όπως οι χωρικοί της υπαίθρου έτσι και οι πλούσιοι των πόλεων αναγκάζονταν να ενεργούν προς το συμφέρον της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Την τοπική διοίκηση την εποχή της Ηγεμονίας συντάσαν τα πλούσια μέλη των βουλών των πόλεων, τα οποία ονομάζονταν βουλευτές (*decuriones*) και, στα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., επικράτησε μία παλιά τάση αποφυγής της ανάληψης αξιωμάτων. Οι πλούσιοι που είχαν αθηνόνομοι για τις ελλείψεις στη συγκέντρωση των φόρων) συχνά απέφευγαν ηθελημένα το αξίωμα και αποσύρονταν στα κτήματά τους. Από τη στιγμή που αυτοί οι άνθρωποι ήταν απαραίτητοι για τη συγκέντρωση των φόρων που απαιτούνταν για τον στρατό, ο Διοκλητιανός επέβαλε σε όποιον είχε τα αναγκαία χρήματα να γίνει μέλος των βουλών και έκανε τη θέση κληρονομική: κάποιος μπορούσε να ξεφύγει από το καθεστώς αυτό, μόνον αφού προηγουμένως είχε εκπληρώσει τις σχετικές υποχρεώσεις του. Η πολιτική αυτή βρισκόταν σε εγγενή σύγκρουση με τη νέα τάση, σύμφωνα με την οποία τις θέσεις της αυτοκρατορικής διοίκησης θα κάλυπταν οι μορφωμένοι της υπαίθρου τάξης, εφόσον η τάξη των βουλευτών ήταν η φυσική πηγή αυτών των αξιωματούχων. Επιπλέον, εφόσον η υπηρεσία στον αυτοκράτορα γενικά σήμαινε εξαίρεση από τις υποχρεώσεις στις οποίες υποβάλλονταν οι βουλευτές, αυτοί οι άνθρωποι ήταν πρόθυμοι να υπηρετήσουν τους αυτοκράτορες. Το γεγονός αυτό έθεσε στην αυτοκρατορική διοίκηση ένα δίλημμα. Οι αυτοκράτορες, από τον Διοκλητιανό και μετά, εξέδωσαν διάφορα διατάγματα, τα οποία απαγόρευαν στους βουλευτές να αναλαμβάνουν θέσεις στις αυτοκρατορικές υπηρεσίες πριν εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ως βουλευτές. Ωστόσο, ήταν δύσκολο για τους αυτοκράτορες να μην διαθέτουν τέτοιους ανθρώπους στην υπηρεσία τους ή να αναχαιτίσουν την έντονη τάση για αθέμιτη εξαίρεση από τις υποχρεώσεις τους εκείνων που επιδίωκαν να αποφύγουν τα βάρη των βουλευτών.

Κληρονομικά και υποχρεωτικά έτειναν, εξάλλου, να γίνουν και τα επαγγελματικά που ήταν ενεργητικά για τη λειτουργία της Αυτοκρατορικής κυβέρνησης. Όσοι εκτελούσαν αυτές τις εργασίες, ήταν ομαδοποιημένοι σε συντε-

βαικός λόγος για την υπαγωγή της ελεύθερης εργασίας στους μεγαλογαιοκτήμονες ή αν, απλά, εκμεταλλεύονταν μία διαδικασία που ίσχυε σε όλη τη διάρκεια της Ηγεμονίας υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι, στα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ., οι ελεύθεροι κολλήγοι των μεγαλογαιοκτημόνων είχαν, ως έναν βαθμό, περιέλθει υπό την εξουσία αυτών, λόγω χρεών.

χνίες (για παράδειγμα, οι ιδιοκτήτες πλοίων, που μετέφεραν το σιτάρι στη Ρώμη, ή οι αρτοποιοί της Ρώμης, που έφτιαχναν το ψωμί που διανεμόταν δωρεάν), ενώ το βάρος της εκτέλεσης των αναγκών του κράτους διανεμόταν σε όλα τα μέλη. Το Ρωμαϊκό κράτος δεν ήταν σε θέση να διευθύνει μόνο του την οικονομία και δεν υπονόμεινε άμεσα την αρχή της ιδιωτικής γαιοκτησίας ή της οικονομίας της αγοράς. Αυτό που μπορούσε να κάνει ήταν να περάσει κανονισμούς που θα επέβαλλαν στους ανθρώπους να ενεργούν με τρόπο ενεργητικό για το κράτος και να καθιστούν βέβαιο ότι οι ανάγκες του κράτους θα εκπληρώνονταν πριν από τις ατομικές, καταστρέφοντας την οικονομική ζωή του ατόμου, αν αυτό δεν εκπλήρωνε το καθήκον που του επιβλήθηκε από το κράτος. Πράγματι, το κράτος θεωρούσε τους υπηκόους του ως τους πόρους που απαιτούνταν για τα έξοδα της συντήρησης του στρατού και της κυβέρνησης.

Εκτός από τη μεταρρύθμιση του οικονομικού συστήματος της κυβέρνησης, ο Διοκλητιανός προσπάθησε, παράλληλα, να διορθώσει τα κακά του πληθωρισμού. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Αυρηλιανού, προσπάθησε να αποκαταστήσει μία πλήρη σειρά αργυρών και ορειχάλκινων νομισμάτων. Επιχείρησε, επίσης, να εφαρμόσει μία πιο άμεση λύση, εκδίδοντας διάταγμα, με το οποίο καθορίζονταν οι ανώτερες νόμιμες τιμές για μία μεγάλη ποικιλία αγαθών και επέβαλε τον θάνατο σε όσους ξεπερνούσαν το ύψος αυτών των τιμών.⁷⁷ Το διάταγμα σώζεται σε ένα πλήθος επιγραφών, γεγονός που δείχνει ότι έγινε μία σοβαρή προσπάθεια για την υλοποίησή του. Στο εξεζητημένο με ακρίβεια προοίμιο, στο οποίο ασκείται έντονη κριτική στην απληστία, την οποία ο Διοκλητιανός θεωρούσε υπεύθυνη για τον πληθωρισμό, εξηγεί ότι αυτός (και οι σύμβουλοί του) δεν κατανοούσαν καθόλου την αιτία του προβλήματος, συγχέοντας την προσωρινή άνοδο των τιμών σε τοπικό επίπεδο, η οποία προκαλούνταν από τη μεταφορά μεγάλων στρατευμάτων σε καιρό εκστρατείας, με τη γενική τάση αύξησης των τιμών, η οποία προκαλούνταν από την υποτίμηση των αργυρών νομισμάτων σε κυκλοφορία και την κοπή όλο και περισσότερο υποτιμημένων νομισμάτων. Οι δρακόντειες κυρώσεις δεν μπορούσαν να αλλάξουν την υποβόσκουσα οικονομική πραγματικότητα που καθόριζε τις τιμές της ελεύθερης αγοράς

⁷⁷ Ο Διοκλητιανός κάνει σχετικά με την αυστηρότητα της ποινής τη γοητευτικά απλοϊκή παρατήρηση ότι κανένας δεν μπορεί να διαμαρτυρηθεί δικαιολογημένα γι' αυτή, εφόσον το μόνον που θα έπρεπε να κάνουν όλοι για να αποφύγουν την ποινή της εκτέλεσης ήταν να μην παραβιάσουν τον νόμο. Με αυτή τη λογική, η παραβίαση ακόμη και του πιο ασήμαντου εσωτερικού κανονισμού θα έπρεπε να τιμωρείται με θάνατο!

και ο νόμος σύντομα εγκαταλείφθηκε. Όσο για τα κυκλοφορούντα νομίσματα, η αποτυχία της κυβέρνησης να καλύψει τις οικονομικές ανάγκες θα προκαλούσε σύντομα νέα υποτίμηση και, παρά τις αμυδρά κατανοητές μεταρρυθμίσεις του 4^{ου} αι., το αργυρό νόμισμα δεν υπήρξε ποτέ σταθερό.

Ο Διοκλητιανός δεν ήταν ευχαριστημένος από αυτές τις σημαντικές προσπάθειες αναμόρφωσης της λειτουργίας της κυβέρνησης και επιχείρησε επιπλέον να επιτύχει μία μορφή κοινωνικής ομοιομορφίας και επιχείρησε επιρρία, κάτι που ήταν ξένο προς τις βολικές παραδόσεις στην Αυτοκρατορία της Ηγεμονίας. Στο παρελθόν δεν είχε υπάρξει καμία σκέψη επιβολής της ενότητας στα πολυεθνικά εδάφη που είχαν υποταγεί στον Ρωμαϊκό Λαό. Όσο καταβάλλονταν οι φόροι και διατηρούνταν η ειρήνη, επιτρεπόταν στους ντόπιους να διατηρούν τις παραδόσεις τους, χωρίς επεμβάσεις. Μετά την παραχώρηση της ρωμαϊκής πολιτείας σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., το λογικό ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί ήταν πώς αυτό το γεγονός θα επηρέαζε τα έθιμα των πολυάριθμων πληθυσμών μη ρωμαϊκής καταγωγής. Στην αρχή, φαίνεται πως κανένας δεν ασχολήθηκε με αυτά τα ζητήματα και, στη διάρκεια της μεγάλης κρίσης στα μέσα του αιώνα, κανείς δεν είχε τον χρόνο για τέτοιες σκέψεις. Μετά την αποκατάσταση της εξωτερικής ειρήνης, ωστόσο, στα μέσα της δεκαετίας του 290 μ.Χ., ο Διοκλητιανός φαίνεται πως μελέτησε πολύ αυτά τα ζητήματα και πήρε μέτρα για να πετύχει την ενότητα της Αυτοκρατορίας, επιβάλλοντας σε όλους ό, τι θεωρούσε ο ίδιος πως συνιστούσε τη ρωμαϊκή παράδοση. Η πιο περίφημη πτυχή αυτής της προσπάθειας είναι ο λεγόμενος Μεγάλος Διωγμός, η τελευταία και μεγαλύτερης διάρκειας προσπάθεια του Ρωμαϊκού κράτους να εξαλείψει τον Χριστιανισμό. Ωστόσο, η κίνηση αυτή ήταν κάθε άλλο παρά μεμονωμένη και μπορούμε να διακρίνουμε κάτι από τα κίνητρα και τις μεθόδους του Διοκλητιανού και σε δύο άλλα διατάγματα που τυχαίνει να σωθούν, εκ των οποίων το ένα έθετε εκτός νόμου τον γάμο με γυναίκες του στενού συγγενικού κύκλου, πράγμα που απαγορευόταν σύμφωνα με την παραδοσιακή ρωμαϊκή πρακτική (η οποία δεν είχε εφαρμοστεί στο παρελθόν στους μη εκρωμαϊσμένους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας) και το άλλο απαγόρευε την πρόσφατα εισαχθείσα Μανιχαϊστική θρησκεία.⁷⁸ Οι απαγορευμένες πρακτικές χαρακτηρίζονται ως αντίθετες στη θεϊκή εντολή και διατιπώνεται η

⁷⁸ Η θρησκεία αυτή είχε ιδρυθεί το 240 μ.Χ. από τον Μάνη, κάτοικο της υπό περσική κυριαρχία Μεσοποταμίας, είχε εισαχθεί στη ρωμαϊκή επικράτεια περίπου το 270 μ.Χ.

αξίωση ότι η ευημερία του κράτους εξαρτάται άμεσα από την καλή διάθεση των θεών, η οποία, με τη σειρά της, καθορίζεται από την προσκόλληση στα παραδοσιακά ρωμαϊκά έθιμα. Στα διατάγματα αυτά, όλα τα έθιμα που συγκροτούνται με τον ρωμαϊκό νόμο δυσφημίζονται ως βάρβαρα ή ακόμη και υπάνθρωπα και θεωρείται δεδομένο ότι όλοι οι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας είναι υποχρεωμένοι να δηλώνουν πίστη στον ρωμαϊκό νόμο και στις ρωμαϊκές συνθηχές. Εφόσον ίσχυε η εξίσωση της έννοιας της *Romanitas* («Ρωμαϊκότητα») με τις ειδωλολατρικές παραδόσεις του Ρωμαϊκού κράτους, ο Διοκλητιανός υποχρεώθηκε να καταλήξει στο αναγκαστικό συμπέρασμα, ότι πρέπει να ξεριζωθούν οι Χριστιανοί που απέρριπταν αυτές τις παραδόσεις.

Για δέκα πέντε ολόκληρα χρόνια, ο Διοκλητιανός δεν φαίνεται να υπέστη και πολλές ενοχλήσεις από τους Χριστιανούς. Όχι μόνον υπάρχει σαφής μαρτυρία για την ύπαρξη Χριστιανών που εκπληρούσαν τη θητεία τους στον στρατό χωρίς προβλήματα αλλά χτίστηκε και εκκλησία σε σημείο στρατό χωρίς προβλήματα αλλά χτίστηκε και εκκλησία σε σημείο στρατό από το ανάκτορο στη Νικομήδεια και υπήρχαν Χριστιανοί που υπηρετούσαν ως προσωπικό στον οίκο του αυτοκράτορα. Το 299 μ.Χ. μία πρόκληση ως προσωπικό στον οίκο του αυτοκράτορα. Το 299 μ.Χ. μία πρόκληση θυσία προκάλεσε την έκδοση διαταγής, σύμφωνα με την οποία όλα τα μέλη του προσωπικού του αυτοκρατορικού οίκου έπρεπε να τελέσουν θυσία, με ποινή την απόλυση, ενώ οι στρατιώτες έπρεπε να κάνουν το ίδιο, υπό την απειλή της αποστράτευσης. Οι διώξεις που ακολούθησαν ήταν αρκετά ήπιες και αφορούσαν μόνον τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους, αφήνοντας ανενόχλητο τον αστικό πληθυσμό.

Το 303 μ.Χ. ο Διοκλητιανός εγκαινίασε μία πιο ένθερμη προσπάθεια κατάτνιξης του Χριστιανισμού με τον λεγόμενο Μεγάλο Διωγμό. Ενώ οι Χριστιανικές πηγές αποδίδουν την κινητήρια δύναμη που βρισκόταν πίσω από τη νέα πολιτική στον διάδοχο του Διοκλητιανού, Γαλέριο, η δράση κατά των Χριστιανών εντάσσεται πλήρως στο πλαίσιο της προάσπισης της παράδοσης στο όνομα των θεών, η οποία εμφανίζεται στα διατάγματα τα σχετικά με τους αιμομικτικούς γάμους και τους Μανιχαϊστές. Σε μία σειρά διαταγμάτων, τέθηκαν σε ισχύ όλο και μεγαλύτερου εύρους μέτρα εναντίον

και αποδείχθηκε αρκετά δημοφιλής τον 4^ο αι. Η νέα θρησκεία, που ήταν εμπνευσμένη από τη Γνωστικιστική μορφή του Χριστιανισμού (βλ. σσ. 381-382) και από τη δική κοσμολογία του Ζωροαστρισμού, είχε τη θεωρία ότι η παρούσα ζωή ήταν ένας αγώνας μεταξύ των ίσων δυνάμεων του καλού και του κακού που κυριαρχούσαν στον κόσμο και ότι η αποκάλυψη αυτής της αλήθειας από τον Μάνη έδινε τη δυνατότητα στον πιστό να κερδίσει τη σωτηρία.

των Χριστιανών. Πρώτον, απαγορεύτηκαν οι θρησκευτικές συνελεύσεις των Χριστιανών, όλες οι εκκλησίες καταδαφίστηκαν και τα βιβλία της λειτουργίας παραδόθηκαν στις αρχές για να καούν. Οι αδιάλλακτοι Χριστιανοί έχασαν όλα τα προνόμια και τα αξιώματά τους, ενώ τα δικαστήρια ήταν κλειστά για εκείνους που δεν τελούσαν τις παραδοσιακές θυσίες. Όταν αυτά τα μέτρα αποδείχθηκαν ανεπαρκή, αποφασίστηκε η σύλληψη της ιεραρχίας της Εκκλησίας. Τέλος, όταν αποδείχθηκε μάταιη η αμνηστία για όσους θα τελούσαν θυσίες, εκδόθηκε διάταγμα στην Ανατολή, το 304 μ.Χ., με το οποίο δινόταν η διαταγή ότι όλοι ανεξαιρέτως οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας όφειλαν να τελέσουν θυσία. Αυτή η διαταγή φαίνεται πως ήταν μία πράξη απελπισίας. Αν δεν ήταν δυνατό να εξουδετερωθεί η αντίσταση της οργάνωσης της Εκκλησίας, δυσκολευόμαστε να αντιληφθούμε πώς ήταν δυνατό να επιβληθεί μία τέτοια γενικής ισχύος διάταξη.

Ενώ οι διώξεις εφαρμόστηκαν με αποφασιστικότητα στην Ανατολή, στη Δύση οι προσπάθειες για την επιβολή της αντι-χριστιανικής νομοθεσίας ήταν μάλλον χλιαρές. Το πρώτο διάταγμα εκδόθηκε σε όλη την Αυτοκρατορία, αν και, στη Γαλατία, ο Κωνσταντίνος Χλωρός απέφυγε να εκτελέσει οποιονδήποτε και, απλά, κατέδρασε κάποιες εκκλησίες. Στην Αφρική, η εχθρότητα εναντίον των Χριστιανών φαίνεται πως ήταν πιο έκδηλη από οπουδήποτε αλλού στη Δύση, όμως, ακόμη και εδώ, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό συνεννόηση ανάμεσα στους αξιωματούχους που επέβαλλαν το διάταγμα και στους Χριστιανούς. Ακόμη και στην Ανατολή, είναι σαφές ότι η αντι-χριστιανική νομοθεσία δεν είχε τύχει, σε καμία περίπτωση, της γενικής αποδοχής, αφού πολλοί ειδωλολάτρες ήταν προφανώς απρόθυμοι να λάβουν τα απαραίτητα μέτρα για να εξαλείψουν τους κατά τα άλλα αξιοσέβαστους συμπολίτες τους Ρωμαίους, που δηλώναν την πίστη τους στη νέα θρησκεία. Σε κάθε περίπτωση, η Αυτοκρατορική κυβέρνηση δεν διέθετε τα μέσα για να ανατρέψει τον Χριστιανισμό. Ήταν, οπωσδήποτε, μία θρησκεία μειοψηφίας στην Αυτοκρατορία συνολικά, όμως ήταν ιδιαίτερα κυρίαρχη στα αστικά κέντρα, ειδικά στην Ανατολή (αν και όχι αποκλειστικά), και η ισχυρή της οργάνωση και η ιεραρχία της αντιστάθηκαν εύκολα σε αυτή την τελευταία πρόκληση. Ο Μεγάλος Διωγμός διήρκεσε δέκα χρόνια, όμως δεν προσέγγισε καν τον στόχο του να κατατνίξει τον Χριστιανισμό.

Όταν ο Διοκλητιανός θέσπισε με νόμο τη διώξη των Χριστιανών, είχε ήδη συμπληρώσει μία μακρά περίοδο ηγεμονίας, όχι μόνον έχοντας αποκαταστήσει κάποια μορφή σταθερότητας αλλά και έχοντας επιχειρήσει μια μεγάλη σειρά μεταρρυθμίσεων, που είχαν στόχο τη διατήρηση της σταθερότητας. Δεν προκαλεί έκπληξη ότι το άγχος όλης αυτής της δράσης το πλή-

ρωσε βαριά ο Διοκλητιανός, ο οποίος αποφάσισε να παραιτηθεί, γεγονός πρωτόγνωστο. Έπεισε τον συνάδελφό του, Μαξιμιανό, να πράξει το ίδιο (αντίθετα προς τη φυσική του κλίση, όπως θα αποδείκνυαν τα γεγονότα αργότερα)· έδωσαν όρκο γι' αυτό στη Ρώμη, όπου ο Διοκλητιανός και ο Μαξιμιανός γιόρτασαν στα τέλη του 303 μ.Χ. την εικοστή επέτειο από την ανάληψη της εξουσίας από τον Διοκλητιανό και παραιτήθηκαν από το αυτοκρατορικό αξίωμα την 1^η Μαΐου του 305 μ.Χ. Οι Καίσαρες διαδέχθηκαν τους Αυγούστους και διόρισαν νέους Καίσαρες. Αυτή ήταν η μόνη περίπτωση, στην οποία το νέο σύστημα της τετραρχίας θα λειτουργούσε όπως ήταν εξαρχής σχεδιασμένο και όμως αυτό γρήγορα κατέρρευσε, κάτω από τις δυναστικές αξιώσεις των γιων των αυτοκρατόρων.

ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΘΡΙΑΜΒΟΣ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ, 305 μ.Χ.- 337 μ.Χ.

Το τετραρχικό σύστημα διαδοχής, σύμφωνα με το οποίο ένας Καίσαρας διαδεχόταν έναν Αυγούστο, ανεξάρτητα από το αν αυτός είχε φυσικό γιο, ήταν, βασικά, αντίθετο προς τη φύση και είχε θεσμοθετηθεί μόνον χάρι στην προσωπική αυθεντία του Διοκλητιανού: μόλις εκείνος απομακρυνόταν από τη σκηνή, η κατάσταση γρήγορα εκφυλιόταν σε χάος και εμφύλιο πόλεμο. Ο Γαλέριος, ο νέος Αυγούστος στην Ανατολή, ήταν ο κατεξοχήν ευνοημένος από τον διορισμό των νέων Καισάρων. Έχοντας έναν γιο, ακόμα μικρής ηλικίας, ο Γαλέριος όρισε ως Καίσαρα στην Ανατολή τον ανηψιό του, Μαξιμiano. Ο Γαλέριος, εξάλλου, με κάποιο τρόπο επικράτησε έναντι του Κωνσταντίου, του Αυγούστου της Δύσης, ώστε να τον κάνει να αρνηθεί τις αξιώσεις του γιου του Μαξιμιανού, Μαξεντίου, αλλά και του ίδιου του γιου του Κωνσταντίου, Κωνσταντίνου, και να διορίσει ως δικό του Καίσαρα έναν στρατηγό ονόματι Σεβήρο, ο οποίος παρουσιάζεται σε εχθρικές πηγές ως συνεργάτης του Γαλερίου. Η δεύτερη τετραρχία διήρκεσε λιγότερο από έναν χρόνο και κατέρρευσε μετά τον θάνατο του Κωνσταντίου, τον Ιούλιο του 306 μ.Χ.

Μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο Κωνσταντίνος πήρε τον τίτλο του Αυγούστου, αδιαφορώντας για την απαίτηση του Σεβήρου, του Καίσαρα του Κωνσταντίου Χλωρού και επίσημο διαδόχου. Ο Γαλέριος, ο οποίος ενεργούσε ως ο ανώτερος Αυγούστος, όπως είχε κάνει ο Διοκλητιανός, προσπάθησε να αξιοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο μία κατάσταση που δεν μπορούσε ουσιαστικά να αλλάξει, διορίζοντας τον Κωνσταντίνο ως Καίσαρα του Αυγούστου Σεβήρου. Ο Κωνσταντίνος, που ικανοποιήθηκε αρκετά από το γεγονός ότι η απαίτησή του κέρδισε κάποια επίσημη αναγνώριση, συναίνεσε (προς το παρόν) στον υποβιβασμό του και οριοθέτησε την εξουσία του στη Βρετανία, τη Γαλατία και την Ισπανία. Με τη νέα του ιδιότητα, ο Κωνσταντίνος έκανε ένα βήμα που υποδήλωνε τον δρόμο της μελλοντικής του πολιτικής. Όχι μόνον ακύρωσε το ένα από τα διατάγματα εναντίον